

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
Περίοδος Β', Έτος 34°, Τεύχος 53-54

Αφιέρωμα στον Κ. Γ. Καρουτάκη

Πρόβλεψη 2017

Οι οχυρώσεις ενός στρατηγικού Περάσματος

Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: [10.12681/prch.28277](https://doi.org/10.12681/prch.28277)

Copyright © 2017, Νίκος Δ. Καράμπελας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καράμπελας Ν. Δ. (2017). Οι οχυρώσεις ενός στρατηγικού Περάσματος. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (53-54), 099–140. <https://doi.org/10.12681/prch.28277>

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Οι οχυρώσεις ενός στρατηγικού Περάσματος*

Στη μνήμη της Μάνας
(21.11.1933 - 3.12.2017)

Το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου σχηματίζει έναν οφιοειδή πορθμό μήκους 12 περίπου χιλιομέτρων, το πλάτος του οποίου κυμαίνεται από 600 μέτρα μέχρι 4.500 μέτρα.¹ Το στενότερο σημείο του πορθμού αυτού χρησιμοποιήθηκε, όπως ήταν φυσικό και λογικό, από τον άνθρωπο ως τόπος διαπεραίωσης από τη μια ακτή στην άλλη· ως πέρασμα, πέραμα.

Το πέραμα αυτό πήρε αυτονόητα το όνομα της χρήσης του, του περάσματος δηλαδή, στη γλώσσα που ήταν κοινή στην περιοχή την εποχή που ονοματίστηκε, τουτέστιν *Πρέβεζα*, το οποίο στα αρβανίτικα σημαίνει «πέραςμα». Λέω αρβανίτικα και όχι αλβανικά, διότι στη νέα αλβανική γλώσσα, η λέξη αυτή έχει χαθεί.

Ο αρβανίτικης καταγωγής καθηγητής λαογραφίας Πέτρος Φουρικής διασώζει, σε δημοσίευσή του, δύο αρβανίτικες φράσεις με τη χρήση της λέξης *πρέβεζα*: Έλεγαν οι γριές Αρβανίτισσες, δείχνοντας το πιο ρηχό πέρασμα ενός μικρού χειμάρρου: «Ένι κετέ γγά πρέβεζ'α» (= ελάτε από 'δω, απ' την πρέβεζα)· και οι αρβανιτόφωνοι Σαλαμίνιοι έλεγαν συχνά όταν κάποιος περνού-

* Το κείμενο αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή της ομότιτλης ομιλίας μας, που δόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης, στο πλαίσιο της δράσης «Πόλ[ε]ις» των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού. Ως εκ τούτου, η παρούσα δημοσίευση διατηρεί κάποια στοιχεία προφορικότητας.

¹ Το μήκος του πορθμού μετρήθηκε από τη δυτική άκρη του υφαλαύλακα της Πρέβεζας μέχρι την είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, μεταξύ των ακρωτηρίων Λασκάρα της ηπειρώτικης ακτής και Κεφάλι Παναγιάς της ακαρνανικής ακτής, όπου το πλάτος του πορθμού είναι 2.800 μ. Το μικρότερο φυσικό πλάτος του πορθμού (600 μ.) είναι μεταξύ του Μνημείου του Ναύτη στην Πρέβεζα και του ακριβώς απέναντι τριγωνικού κάστρου του Ακτίου. Το μικρότερο τεχνητό πλάτος (450 μ.) είναι μεταξύ της νοτιοανατολικής άκρης του νέου (1973) λιμενοβραχίονα της Πρέβεζας και του ακρωτηρίου Άκρη ή Πούντα στο Άκτιο. Το μεγαλύτερο πλάτος του πορθμού (4.500 μ.) είναι στο σημείο όπου αυτός δημιουργεί μια σχετικά μεγάλη λεκάνη, μεταξύ Πογωνίτσας και Νέας Καμαρίνας.

σε από οργωμένο χωράφι για να «κόψει δρόμο»: «βρε τυ! τσ' μπέρε πρέβεζε άρενε!» (= βρε συ! τί το 'καμες πρέβεζα το χωράφι μου!).²

Οι γλωσσολόγοι ισχυρίζονται ότι η λέξη έφτασε στα αρβανίτικα από τα σλαβικά, στα οποία είναι *perevoz*. Σημειώνουμε ότι η αρχαιοελληνική λέξη για το πέραςμα από τη μια ακτή στην άλλη, είναι *περαιώση*. Αν και δεν είμαστε ειδικοί, δεν μπορούμε να μη μπούμε στον πειρασμό να συγκρίνουμε τις δύο λέξεις. *Perevoz – Περαιώση*. Αφού οι δύο γλώσσες δεν «συναντήθηκαν» στην πορεία τους μέσα στον χωροχρόνο, επιβεβαιώνεται, κατά τη γνώμη μας, και στην περίπτωση αυτή, η ύπαρξη μιας παλαιάς κοινής «μητέρας» γλώσσας των περισσότερων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών.³

Ένας τόπος με πηγαίο πόσιμο νερό, ήπιο κλίμα, εύφορη γη, ασφαλές λιμάνι, άφθονα αλιεύματα και άμεσα γειτνιάζων με τον ιχθυοτρόφο Αμβρακικό κόλπο δεν ήταν δυνατόν να μην επιλεγθεί από τον άνθρωπο ως χώρος κατοίκησης. Η νοτιότερη χερσόνησος της Ηπείρου –η οποία διακλαδίζεται σε δύο μικρότερες χερσονήσους, τις οποίες στις μέρες μας ονομάζουμε της Πρέβεζας και της Λασκάρας ή του αγίου Θωμά– έχει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά και είναι λογικό να κατοικείται για αιώνες πριν τη δημιουργία της αρχαίας Νικόπολης, όπως αποδεικνύεται από αρχαιολογικά ευρήματα.⁴

Αλλαγή στον οικιστικό χάρτη της χερσονήσου αυτής επέφερε η οχύρωσή της –λίγα χρόνια μετά την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς– με την κατασκευή ισχυρού κάστρου στην είσοδο του κόλπου, στη «μπούκα» του κόλπου, *ala bucca delo gulfo* κατά τους Βενετσιάνους,⁵ στο «Πέρασμα», στην Πρέβεζα κατά τους Αρβανίτες.

Όπως έχουμε παρουσιάσει παλαιότερα, η περιοχή της «Πρέβεζας» κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς το 1463, την περίοδο του επεκτατισμού των Οθωμανών υπό τον πορθητή σουλτάνο Μωάμεθ Β'.⁶ Μετά την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής και την πρώτη οχύρωσή της από αυτούς, το Πέρασμα, η Πρέβεζα, θα βρισκόταν για αιώνες στη μεθόριο και η στρατηγική της θέση θα υποχρέωνε τους εκάστοτε κυρίαρχους της περιοχής να βελτιώνουν συνεχώς την αμυντική της ικανότητα με τις τελευταίες τεχνικές της οχυρωτικής.

² Βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 289.

³ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2014, 32-33. Το πλήρες κείμενο της εισήγησης στο: <https://www.Academia.edu/6293347>.

⁴ Αρχαιολογικά ευρήματα πιστοποιούν την κατοίκηση της χερσονήσου του αγίου Θωμά ήδη από την Κατώτερη Παλαιολιθική Εποχή και την Εποχή του Χαλκού μέχρι τον Ύστερο Μεσαίωνα. Φαίνεται, όμως, να υπάρχει μια ηρεμία κατοίκησης κατά την Αρχαϊκή περίοδο. Βλ. ΑΝΔΡΕΟΥ 1994, 243· STEIN 2001, 65-66, 70-75· JING & RAPP 2003, 174-177· TARTARON 2004, 59-61. Για κιβωτιόσημο τάφο της Μυκηναϊκής περιόδου που βρέθηκε στην περιοχή, βλ. ΑΝΔΡΕΟΥ 1987.

⁵ ASV, *SSMR*, b. 29, Processo X, f. 25r, 31 Μαρτίου 1478. Για τη μεταγραφή του σχετικού κειμένου βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015α, 113-114.

⁶ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 399-400· KARABELAS 2015· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015α.

Θα αναφερθούμε σε έντεκα τουλάχιστον κάστρα/οχυρά που κατασκευάστηκαν μέσα σε τέσσερις αιώνες, από τα τέλη του 15^{ου} μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, στην περιοχή της Πρέβεζας. Είναι καταφανής, νομίζω, ο λόγος επιλογής του τίτλου της ανά χειράς μελέτης: «Οι οχυρώσεις ενός στρατηγικού Περάσματος».

Duorum castellorum

Το 1465, δύο μόλις χρόνια μετά την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής, κατασκευάζονται από τους Οθωμανούς δύο καστέλια, το ένα κοντά στο άλλο. Τα καστέλια, οι πύργοι αυτής της μορφής, είναι ένας τρόπος αλληλοβοηθούμενης οχύρωσης, αφού οι αμυνόμενοι οπλισμένοι άνδρες του ενός πύργου προστατεύουν τον άλλον πύργο από τους επιτιθέμενους. Η πληροφορία για την κατασκευή των δύο πύργων προκύπτει από απόφαση της Βενετικής Γερουσίας προς τον Βενετό Διοικητή της Πελοποννήσου που αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι οι Οθωμανοί «κατασκευάζουν δύο καστέλια στην είσοδο του κόλπου».⁷

Ο πιθανότερος τόπος κατασκευής των δύο αυτών καστελιών δεν είναι άλλος από το ασφαλές λιμάνι στο Βαθύ, στο εσωτερικό του μακρύ και στενού ομώνυμου όρμου, πλησίον του οποίου, άλλωστε, φαίνεται να υπήρχε μεσαιωνική κατοίκηση, άγνωστου οικωνυμίου.⁸ Κατά τη γνώμη μας, η θέση των δύο καστελιών υποδεικνύεται στο έντυπο σχέδιο του Francesco Genesio του 1538 (Εικ. 1), το οποίο συντάχθηκε στην Κέρκυρα λίγες ημέρες πριν τη ναυμαχία που θα έμενε γνωστή στην ιστορία με το όνομα της Πρέβεζας. Το σχέδιο εικονογραφεί ολιγοσέλιδη αναφορά σχετική με την προετοιμασία των Οθωμανών πριν τη ναυμαχία, και πιθανότατα εκδόθηκε στη Βενετία.⁹

ΕΙΚΟΝΑ 1: Λεπτομέρεια χάρτη της Πρέβεζας του Francesco Genesio. Απεικονίζονται το κάστρο της Μπούκας και οι δύο πύργοι. (Genesio, *Avisi particolari da Corfu, ...*, 1538, αντίκρυ σελ. 4)

⁷ [...] *et si ad fabricationem illorum duorum castellorum, que in faucibus sinus ipsius fama est*, αναφέρει στην απόφασή της η Βενετική Γερουσία. ASV, *Senato Secreti XXII*, ff. 84r-85v. Για τη μεταγραφή ολόκληρου του σχετικού κειμένου βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015α, 116-117.

⁸ Οι μόνοι ικανοί να αποδείξουν την αλήθεια ή μη της πρότασής μας αυτής είναι οι αρχαιολόγοι, αρκετοί εκ των οποίων συναριθμούνταν στο ακροατήριο της ομιλίας. Για την κατοίκηση του όρμου «Βαθύ», βλ. JING & RAPP 2003, 174-177· TARTARON 2004, 58-59.

⁹ Για ολόκληρο τον χάρτη του Genesio, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 427, εικ. 7, και https://commons.wikimedia.org/wiki/File:IAN_0936.jpg.

Αναφέρουμε, πληροφοριακά, ότι μία διετία περίπου αργότερα ο Antonio Salamanca, σε χάρτη του, τοποθετεί ένα μικρό οχυρό στη βορειοανατολική πλευρά της χερσονήσου της Λασκάρας, ενώ το 1571 ο Simon Pinargenti αποτυπώνει ένα πυργοειδές οχυρό στο νοτιοδυτικό άκρο της χερσονήσου της Πρέβεζας, κάπου κοντά στον σημερινό οικισμό του Παντοκράτορα.¹⁰

Castello ala bucca

Το 1478, οι Οθωμανοί κατασκευάζουν ισχυρό οχυρό στο στόμιο του κόλπου, θέλοντας να ελέγξουν απόλυτα τον Αμβρακικό κόλπο και τον μικρότερο κόλπο της Πρέβεζας με τον οχυρωμένο, όπως ισχυριστήκαμε, και ασφαλή από όλους τους ανέμους όρμο στο Βαθύ.¹¹ Κατά τη γνώμη μας, μετά την οθωμανική κατάκτηση τόσο της Ρηνιάσσας και της περιοχής της «Πρέβεζας», το 1463, όσο και των εναπομεινασών κτήσεων των Τόκκο στον Αμβρακικό και το Ιόνιο, το 1479, ο κόλπος της Πρέβεζας επιλέχθηκε ως ένας από τους ασφαλείς χώρους ελλιμενισμού του οθωμανικού στόλου, εν όψει μάλιστα και της προγραμματισμένης επίθεσής του κατά της ιταλικής χερσονήσου και της κατάληψης της Ρώμης.¹² Η επίθεση αυτή υλοποιήθηκε, μερικώς τουλάχιστον, λίγους μήνες αργότερα, το 1480. Στο πλαίσιο αυτό οι Οθωμανοί κατασκεύασαν και ναυπηγείο (αρσανά) στον κόλπο του Βαθέος, επωφελούμενοι και του εκτεταμένου δάσους δρυός που υπήρχε στη χερσόνησο της Λασκάρας και τη γύρω περιοχή. Η ξυλεία της δρυός αυτής ήταν κατάλληλη για την κατασκευή πλοίων. Ο εν λόγω αρσανάς συνέχισε να υπάρχει μέχρι τις μέρες μας, στον ίδιο σχεδόν χώρο, με τη μορφή του «καρνάγιου του Τσάντου».¹³

Το κάστρο της Μπούκας, όπως είναι πλέον γνωστό στη βιβλιογραφία το πρώτο μεγάλο οχυρό της Πρέβεζας, το οποίο το 1530 υποστήριζαν 51 στρατιώτες, αποτέλεσε τον κύριο, αν όχι τον μόνο, λόγο οικιστικής ανάπτυξης του γειτνιάζοντος με αυτό χώρου. Έτσι, εξωτερικά του κάστρου και στη στεριά

¹⁰ Για τον χάρτη του Salamanca, βλ. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:IAN_0105.jpg και ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 1. Για τον χάρτη του Pinargenti, βλ. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:IAN_0752.jpg και ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 426, εικ. 5.

¹¹ [...] *fabricano lo castello ala bucca delo gulfo nostro de l'arta*, θα έγραφε ο τελευταίος της δυναστείας των Τόκκο, Λεονάρδος Γ', προς τον ισχυρό άνδρα του Συμβουλίου των σοφών της Βενετίας Φίλιππο Φόσκαρι, στις 31 Μαρτίου 1478 και θα επιβεβαίωνε το Βραχύ Χρονικό 71.7, αναφέροντας ότι: *ἔκτισεν [ο Τούρκος, δηλαδή ο πορθητής σουλτάνος] τὴν Πρέβεζαν ἐπὶ ἔτους ,ζ'απς', 6986 ἀπὸ κτήσεως κόσμου, τούτέστιν το 1477/78 μ.Χ.* Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 400, υποσημ. 33· 2015α, 113-115.

¹² Πρώτη φορά υποστηρίξαμε την άποψη αυτή στη σχετική με το κάστρο της Μπούκας δημοσίευσή μας. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 400. Πρβλ. και στην με έξυπνο τίτλο ανάρτησή του ανθρωπογεωγράφου κ. Γιάννη Δ. Ρέντζου, στο ΡΕΝΤΖΟΣ 2016.

¹³ Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 27-29, 83-85· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 194, υποσημ. 60.

στα βόρειά του, δημιουργήθηκε μικρός οικισμός, ο οποίος πήρε το όνομα του οθωμανικού κάστρου (Πρέβεζα) και ο οποίος μισό αιώνα αργότερα, το 1579, είχε πληθυσμό 270 κατοίκων.¹⁴

Η πρώτη φορά που αναφέρεται –σε χρονολογημένο με σαφήνεια έγγραφο– το κάστρο της Μπούκας με το όνομα *Πρέβεζα*, είναι σε επιστολή της 3^{ης} Αυγούστου 1481, συνταγμένη από τον παπά Leonardo Michiel στην Κέρκυρα.¹⁵ Η επιστολή αποδεικνύεται εξαιρετικά σημαντική για τα ιστορικά δεδομένα της Πρέβεζας, καθώς είναι, κατά τη γνώμη μας, το παλαιότερο χρονολογημένο έγγραφο, στο οποίο γίνεται αναφορά στο όνομα *Πρέβεζα*.¹⁶

Το κάστρο υπέστη αρκετές επισκευές, προσθήκες και βελτιώσεις καθ' όλη τη διάρκεια της «ζωής» του, όπως πληροφορούμαστε από διάφορα Βραχέα Χρονικά και άλλες πηγές. Τα Βραχέα Χρονικά με αρίθμηση 70.39 και 58.23.Τ, μας πληροφορούν ότι η Πρέβεζα οχυρώθηκε ξανά το 1486/87, ενώ το Βραχύ Χρονικό με αρίθμηση 58.23.Ρ, αναφέρει ότι η Πρέβεζα οχυρώθηκε το 1495.¹⁷ Ο Ολλανδός οθωμανολόγος Δρ. Machiel Kiel με ενημέρωσε πρόσφατα για σωζόμενο οθωμανικό κατάστιχο, το οποίο περιέχει πληροφορίες για το κόστος επισκευής του κάστρου της Μπούκας το καλοκαίρι του 1552, επί Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς.¹⁸ Η πληροφορία αυτή προσθέτει άλλη μία γενναία επισκευή του κάστρου. Επιβεβαιώνει, επίσης, τη χρονολογία που είδε χαραγμένη σε επιγραφή πάνω από την πύλη του κάστρου και μας την παραδίδει στο *Βιβλίο των ταξιδίων* του ο Εβλιγιά εφέντη, γνωστός ευρύτερα ως Τσελεμπί (Çelebi).¹⁹ Ο Εβλιγιά θεωρείται γενικά ασαφής και ανακριβής στα

¹⁴ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015α, 122-123.

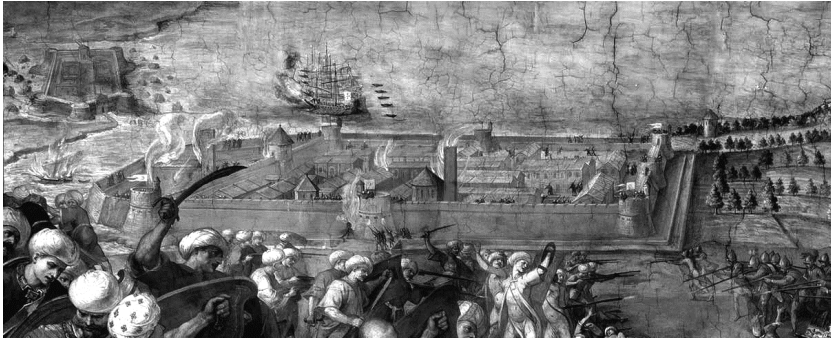
¹⁵ Η επιστολή απόκειται στο αρχείο του αγ. Γεωργίου της Γένοβας, *Codice Diversorum Negotiorum ann. 1476-1483*. Ο παπάς Leonardo περιγράφοντας την πορεία αριθμού πλοίων των Καταλανών προς τον κόλπο της Άρτας, αναφέρει ότι αυτοί βρήκαν ένα κάστρο που ονομάζεται από τους Οθωμανούς Πρέβεζα, το οποίο είναι στο στόμιο μεγάλου κλειστού κόλπου. Το ιταλικό κείμενο έχει ως εξής: [...] *avizovi etiam chome a di 29 Luio 12 galee et 9 fuste de Catalani sono passate qui da Corfù et andate in golfo de Larta ad uno castelo de Turchi chiamato Prevesa, el qual è su la boca d'uno lago che volta più de 30 miglia*.

¹⁶ Επίκειται ανακοίνωσή μας σχετική με τη χρονολόγηση δύο εκ των χειρόγραφων παραλλαγών του *Χρονικού του Μορέως* –της ελληνικής παραλλαγής του κώδικα της Κοπεγχάγης και της γαλλικής παραλλαγής του κώδικα των Βρυξελλών– που θεωρούνται, προς το παρόν, ως οι παλαιότερες και χρονολογούνται στον 14^ο αιώνα.

¹⁷ Στο Βραχύ Χρονικό 70.39 καταγράφεται: *ἐκτίσθη δὲ ἡ Πρέβεζα εἰς τὸν καιρὸν τῆς βασιλείας τούτου τοῦ σουλτάνου ,ςῶε´ [6995 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τουτέστιν το 1486/87 μ.Χ.]*, βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 548, [όπου *ἐκτίσθη*, εννοείστε *οχυρώθηκε*]. Στο Βραχύ Χρονικό 58.23, κώδικας Τ, καταγράφεται: *ἔτους ἀπὸ Ἀδάμ ,ςῶε´ [6995] ἐκτίσθη ἡ Πρέβεζα*, βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 422. Στο Βραχύ Χρονικό 58.23, κώδικας Ρ, καταγράφεται: *ἀπὸ Χριστοῦ ,αυτε´ ἤτοι 1495 ἐκτίσθη ἡ Πρέβεζα ὑπὸ τῶν Τούρκων*, βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 422. Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 400-401.

¹⁸ Επίκειται, σύντομα, δημοσίευση των ευρημάτων του Δρ. Kiel.

¹⁹ Βλ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1987, 235-236· ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ 1995, 31-40· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 404.

ΕΙΚΟΝΑ 2: Το κάστρο της Μπούκας κατά την επίθεση των Φλωρεντινών το 1605. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Bernardino Poccetti από τη Sala di Bona του Palazzo Pitti της Φλωρεντίας (ΔΟΝΟΣ 2009, 103, εικ. 12)

κείμενά του, αλλά στην περίπτωση της Πρέβεζας αποδεικνύεται ακριβής, παρά τη μέχρι σήμερα αμφισβήτηση της σχετικής αναφοράς.

Από τον χρόνο κατασκευής του κάστρου της Μπούκας μέχρι και τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, υπήρξαν τουλάχιστον τέσσερις ανεπιτυχείς προσπάθειες των χριστιανικών δυνάμεων να καταλάβουν τη στρατηγική θέση του. Η πρώτη το καλοκαίρι του 1481 –τρία μόλις χρόνια μετά την κατασκευή του– από ναυτική δύναμη Καταλανών, η οποία επιτέθηκε αιφνίδια στο ελλιπώς φρουρούμενο κάστρο και το λεηλάτησε.²⁰ Η δεύτερη το 1501, υπό τον ναύαρχο Benedetto Pesaro, ο οποίος, παρά την αποτυχία του να εκπορθήσει το κάστρο της Πρέβεζας, κατόρθωσε να καταλάβει αυτό της Βόνιτσας.²¹ Η τρίτη το 1538, λίγες ημέρες πριν τη ναυμαχία της Πρέβεζας, και η τέταρτη τον Μάιο του 1605, υπό τον Φλωρεντινό ναύαρχο Iacopo Inghirami, με αποτέλεσμα την ολιγοήμερη κατάκτηση και λεηλασία του φρουρίου (Εικ. 2).²²

²⁰ Βλ. επιστολή του παπά Leonardo Michiel, της 3^{ης} Αυγούστου 1481, όπως περιγράφεται παραπάνω στην υποσημ. 15.

²¹ Η επιχείρηση μελετήθηκε λεπτομερώς από τον Δρ. Δημοσθένη Δόνο, ο οποίος ανέδειξε τις αναφορές του Ενετού ιστορικού Marino Sanudo, οι οποίες για αιώνες παρέμεναν στην αφάνεια μέχρι την πλήρη δημοσίευσή τους, το διάστημα 1879-1903. Η περιγραφή των γεγονότων των αρχών του 1501 στον Αμβρακικό κόλπο από τον Sanudo αποσαφηνίζει τις προβληματικές αναφορές του έτερου ιστορικού της εποχής, Pietro Bembo. Βλ. ΔΟΝΟΣ 2015, 56-67, 82. Μεταξύ των αναφορών που αποσαφηνίζονται είναι και αυτή στο «φρούριο της Αρζάνης», στο οποίο αναφέρονται και μεταγενέστεροι ιστορικοί και ιστοριοδίφες, περιπλέκοντας περαιτέρω το θέμα.

²² Για τα γεγονότα του 1538, βλ. TOLEDO MANSILLA 2010, 144-145· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 404· SCHREINER 1975-1979, I, 574. Για τα γεγονότα του 1605, βλ. ΔΟΝΟΣ 2009, 80-90.

Οι Βενετοί ήταν τελικά αυτοί που εκπόρθησαν το κάστρο, τον Σεπτέμβριο του 1684, στην αρχή του 6^{ου} Βενετοτουρκικού πολέμου, υπό τον αρχιναύαρχο Francesco Morosini και έγιναν *de facto* κύριοι της περιοχής της Πρέβεζας.²³ Η σημαντική για τους Βενετούς κατάληψη του φρουρίου της Πρέβεζας απαθανάτιστηκε ακόμη και με την έκδοση αναμνηστικών μεταλλίων (Εικ. 3), πέραν των πολλών έντυπων προπαγανδιστικών φυλλαδίων.²⁴

Από την εποχή εκείνη έχουν διασωθεί πολλά και ακριβή σχέδια του κάστρου και της περιοχής, που φυλάσσονται κυρίως στα αρχεία της Βενετίας.²⁵ Το πιο λεπτομερές από αυτά, σχεδιασμένο στη Λευκάδα, το 1685, από τον Ενετό στρατιωτικό μηχανικό Giovanni Leonardo Mauro, μας πληροφορεί ότι το κυρίως οχυρό της Μπούκας είχε μήκος 150 περίπου μέτρα [στο εξής: περ. μ.] και πλάτος 100 περ. μ. Η περίμετρός του είχε μήκος 420 περ. μ. Τα τείχη του είχαν ύψος 10 περ. μ. και πάχος στη μεν βάση τους 4,50 περ. μ., στη δε κορυφή τους 3,50 περ. μ. Οι επτά πύργοι του είχαν ύψος 11,50 περ. μ. και τα τείχη τους είχαν πάχος 3,50 περ. μ. Αναφέρουμε τις λεπτομέρειες αυτές, επειδή είναι επιβεβλημένες οι δοκιμαστικές ανασκαφές για τον ακριβή εντοπισμό των θεμελίων του κάστρου, εν όψει μάλιστα και της «επιθυμίας» του Ταμείου Διαχείρισης Ακίνητης Περιουσίας του Στρατού για «αξιοποίηση» του συγκεκριμένου χώρου.

Στις αρχές της δεκαεπτάχρονης *de facto* κατοχής της Πρέβεζας, οι Βενετοί βελτίωσαν σημαντικά το παραθαλάσσιο ισχυρό οχυρό και κατασκεύασαν τέσσερις πύργους/παρατηρητήρια στα γειτονικά υψώματα και κοντά στο κάστρο της Μπούκας. Με το τέλος, όμως, του 6^{ου} Βενετοτουρκικού πολέμου αναγκάζονται να ανατινάξουν το κάστρο, τον Αύγουστο του 1701, πριν παρα-

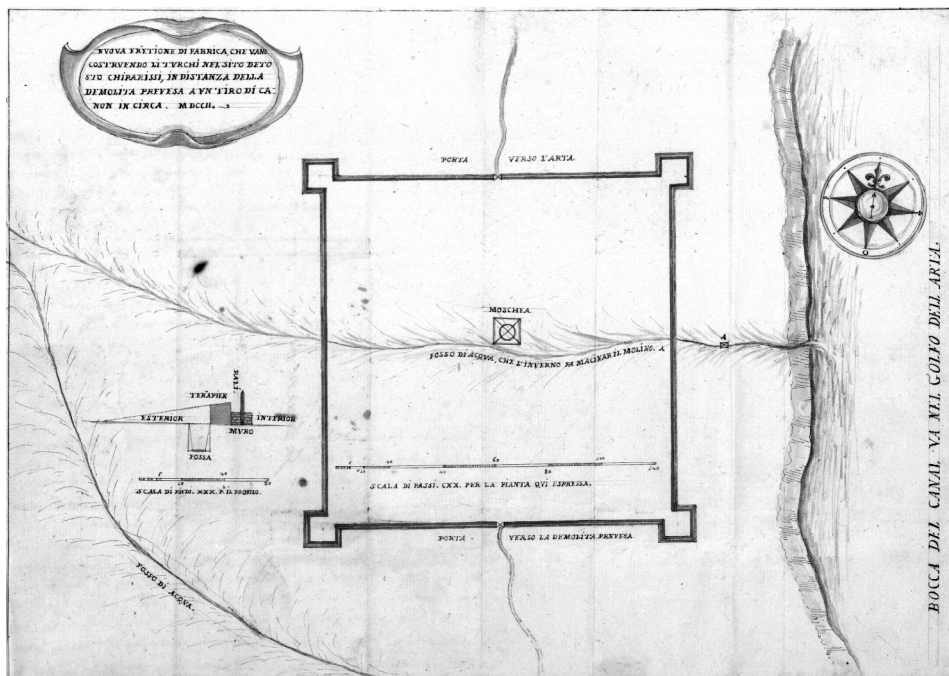

ΕΙΚΟΝΑ 3: Οπισθότυπος ασημένιου βενετσιάνικου μεταλλίου των G. Hautsch & L. G. Lauffer που κυκλοφόρησε το 1686 για τις νίκες επί των Τούρκων στον Μοριά, στο οποίο απεικονίζεται και κάτοψη του κάστρου της Μπούκας

²³ Βλ. ΔΟΝΟΣ 2007, 80-96.

²⁴ Για ένα δείγμα των προπαγανδιστικών, ενημερωτικών φυλλαδίων (*avissi*), βλ. ΔΟΝΟΣ 2005.

²⁵ Για τα σημαντικότερα εξ αυτών βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 406-412, όπου και τα στοιχεία που προκύπτουν για το μέγεθος του κάστρου από το σχέδιο του Giovanni L. Mauro και τα οποία αναφέρονται στη συνέχεια.

ΕΙΚΟΝΑ 4: Το κάστρο στο Κυπαρίσσι, που έκτισαν οι Οθωμανοί.
Χειρόγραφο σχέδιο του Gregorio Dir, Αύγουστος 1702
(ASV, PTM, f. 951, dis. no. 1)

δώσουν την Πρέβεζα στους Οθωμανούς, υλοποιώντας, με δύο χρόνια καθυστέρηση, τη συνθήκη του Κάρλοβιτς.²⁶ Έτσι, το κάστρο της Μπούκας, που κατασκευάστηκε το 1478, έμελλε να παραμείνει κατεστραμμένο από τον Αύγουστο του 1701 και μέχρις ότου ο Αλή πασάς Τεπελενλής θα χρησιμοποιούσε τα υλικά των ερειπίων του για την κατασκευή άλλων έργων στην Πρέβεζα.

Castello detto sto ciparissi

Το κάστρο που σήμερα ονομάζουμε του αγίου Αντρέα, έχει τρεις κύριες κατασκευαστικές φάσεις, οι οποίες ταυτίζονται με τρεις διαφορετικές περιόδους κατοχής της Πρέβεζας: τη δεύτερη οθωμανική περίοδο (1701-1717),

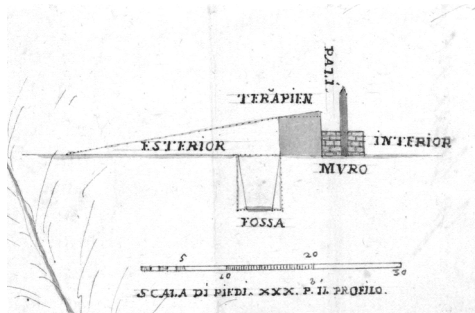
²⁶ Βλ. STERIOΤΟΥ 2009, 568, 571· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 411-412, 430, εικ. 13· ΚΑΡΑΒΕΛΑΣ 2013, 49, 62, fig. 1.

τη δεύτερη βενετική περίοδο (1717-1797) και τη δεύτερη περίοδο του Αλή πασά στην πόλη (1806-1820).²⁷

Οι Οθωμανοί, αμέσως μετά την παραλαβή της Πρέβεζας από τους Ενετούς το 1701, οχύρωσαν την είσοδο του κόλπου κατασκευάζοντας τάχιστα και πρόχειρα ένα μεγάλο σε έκταση οχυρό, σε απόσταση μιας κανονιάς βόρεια του κατεδαφισμένου κάστρου της Μπούκας, στην περιοχή που ονομαζόταν στο *Κυπαρίσσι*. Εκμεταλλευόμενοι το φυσικό έξαρμα γης που υπάρχει όχι μόνο στο σημείο αυτό αλλά σε όλη την έκταση της χερσονήσου της Πρέβεζας, και το οποίο αποτελείται από καθαρό κοκκινόχωμα, ανέσκαψαν μικρή τάφρο από τις τρεις πλευρές του (νότια, δυτικά και βόρεια).²⁸ Με τον τρόπο αυτόν δημιουργήθηκε ένα χωμάτινο κάστρο έκτασης 44 και πλέον στρεμμάτων (Εικ. 4). Στις τέσσερις γωνίες του δημιουργήθηκαν ισάριθμοι χωμάτινοι προμαχώνες, τετράγωνης κάτοψης, τουλάχιστον δύο από τους οποίους (οι ανατολικοί, που έχουν μέτωπο προς τη θάλασσα) λιθεπενδύθηκαν εξωτερικά.²⁹

Το απόλυτα τετράγωνης κάτοψης οχυρό είχε πλευρές μήκους 260 περ. μ., συμπεριλαμβανομένων των προμαχώνων. Κάθε μεταπύργιό του (*cortina*) είχε μήκος 210 περ. μ. και οι προμαχώνες του είχαν πλευρές μήκους 25 περ. μ.³⁰ Οι θέσεις των δύο ανατολικών λιθόκτιστων προμαχώνων του κάστρου στο *Κυπαρίσσι* ταυτίζονται με αυτές των δύο ανατολικών προμαχώνων του σημερινού κάστρου του αγίου Αντρέα.³¹

Εξ όσων συνάγονται από το σχέδιο του Gregorio Dir (Εικ. 4) –που επισυνάπτεται στην αναφορά του Ενετού Γενικού Προβλεπτή της Θάλασσας Daniel Dolfin IV, την οποία συνέταξε την 21 Αυγούστου 1702– το απλής

ΕΙΚΟΝΑ 5: Τομή των τειχών και της τάφρου του κάστρου στο *Κυπαρίσσι*. Λεπτομέρεια από το χειρόγραφο σχέδιο του Gregorio Dir (ASV, PTM, f. 951, dis. no. 1)

²⁷ Οι χρονικές περίοδοι προσδιορίζονται, εδώ, από τη *de facto* κατοχή της Πρέβεζας και όχι τη *de jure*.

²⁸ Το κοκκινόχωμα του φυσικού εξάρματος που αναφέραμε, είναι αρκετά σκληρό στο επιφανειακό του στρώμα κατά τις περιόδους ξηρασίας, αλλά είναι μαλακότερο στο βαθύτερο στρώμα του. Σε περιόδους μετά από εκτεταμένες βροχοπτώσεις (χειμώνα και άνοιξη) το χώμα αυτό σκάπτεται εύκολα.

²⁹ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 412-413· ΚΑΡΑΒΕΛΑΣ 2013, 49-51· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015β, 135· ΔΟΝΟΣ 2017, 16-18.

³⁰ Βλ. ΚΑΡΑΒΕΛΑΣ 2013, 50· ΔΟΝΟΣ 2017, 17.

³¹ Οι δύο αυτοί προμαχώνες είναι εμφανείς και στη μεγάλων διαστάσεων ελαιογραφία του Stom, που απεικονίζει την πολιορκία της Πρέβεζας και της Βόνιτσας από τις δυνάμεις του στρατάρχη Schulenburg τον Οκτώβριο του 1717. Βλ. ΚΑΡΚΑΖΗΣ 2015, 430-435, εικ. 3.

κατασκευής χωμάτινο οχυρό είχε στην κορυφή του έναν σχετικά στενό, περιμετρικό, λιθόκτιστο διάδρομο, η βάση του οποίου είχε ύψος ενός περ. μ. και πλάτος 1,75 περ. μ. (Εικ. 5). Σε αυτήν είχαν πακτωθεί ξύλινοι πάσσαλοι ύψους 2,80 περ. μ., οι οποίοι εξέιχαν 1,80 περ. μ. από τη βάση του διαδρόμου. Χωμάτινο παραπέτο (*terrapien*), ύψους 1,40 περ. μ. και πλάτους 1,80 περ. μ., περιέβαλλε τη λιθόκτιστη βάση και προστάτευε τον περιμετρικό διάδρομο (περίδρομο) που δημιουργούταν μεταξύ του παραπέτου και των πασσάλων. Η αμυντική τάφρος που δημιουργήθηκε εξωτερικά του οχυρού και περιείχε νερό, είχε βάθος 2,10 περ. μ., πλάτος στην κορυφή της 1,80 περ. μ. και στον πυθμένα της 1,00 περ. μ.³²

Σύμφωνα με την προαναφερθείσα έκθεση του Dolfin, το οχυρό είχε αδυναμίες και ήταν βέβαιο ότι θα εμφάνιζε πολλές φθορές συν τω χρόνω. Ο ίδιος αναφέρει, επίσης, ότι το οχυρό της Πρέβεζας είναι ευάλωτο σε στρατιωτικές επιθέσεις, λόγω της μικρής σε μέγεθος τάφρου του, του στενού παραπέτου και της απλής περιμετρικής πασσαλόπηξης. Σε πιθανή βελτίωση της αμυντικής ικανότητας του κάστρου συμβουλεύει τη διεύρυνση της τάφρου και την κατασκευή ισχυρότερων προμαχώνων.³³

Δύο δρόμοι οδηγούσαν προς το κάστρο στο *Κυπαρίσσι*, μέσω ισάριθμων πυλών/είσοδων, στο μέσον της νότιας και βόρειας πλευράς του. Ο δρόμος που ερχόταν από την Άρτα, έφτανε στη βόρεια πύλη του κάστρου. Ο δρόμος αυτός ταυτίζεται με το βόρειο τμήμα της σημερινής οδού Μάρκου Μπότσαρη. Από τη νότια πύλη περνούσε ο δρόμος που οδηγούσε στον οικισμό της Πρέβεζας και κατέληγε στο κατεδαφισμένο κάστρο της Μπούκας. Ο δρόμος αυτός ταυτίζεται, κατά τη γνώμη μας, με τη σημερινή οδό 21^{ης} Οκτωβρίου.

Στο κέντρο του κάστρου στο *Κυπαρίσσι* ανεγέρθηκε μουσουλμανικό τέμενος (τζαμί) τετράγωνης κάτοψης με τρούλο. Εξωτερικά του ανατολικού τείχους του κάστρου υπήρχε νερόμυλος (*molino*), που έπαιρνε κίνηση από ρυάκι πηγαίου νερού.³⁴

Στα επόμενα χρόνια της δεύτερης *de facto* οθωμανικής περιόδου της Πρέβεζας (1701-1717), μια νέα είσοδος του κάστρου δημιουργείται στο μέσον της ανατολικής πλευράς του, στο σημείο όπου και σήμερα βρίσκεται η κύρια είσοδος του, η τσιμεντένια πύλη του πρώην στρατοπέδου Αδάμ Δούκα.

³² ASV, *PTM*, f. 951, dis. no. 1. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 432, εικ. 16· ΚΑΡΑΒΕΛΑΣ 2013, 50, 57.

³³ ASV, *PTM*, f. 951, report no. 39 (21.8.1702). Βλ. και ΚΑΡΑΒΕΛΑΣ 2013, 50-51, 57. Μετά την κατάληψη της Πρέβεζας από τους Βενετούς (Οκτώβριος 1717), προτείνεται η διεύρυνση της τάφρου κατά τρία βενετικά πόδια (1,04 μ.), όπως αναφέρεται στο σχέδιο με τίτλο *Pianta di Prevesa*, ανώνυμο συντάκτη, που φυλάσσεται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, ASV, *PF*, busta ex b. 79, dis. no. 36b. Η σχετική αναφορά έχει ως εξής: *Tagliate ordonnate da nuovo | oltre ch' il fosso vien' esser allargato di | 3 piedi*.

³⁴ Βλ. ΚΑΡΑΒΕΛΑΣ 2013, 51, 57.

Fortezza di Preveza

Μετά τη δεύτερη κατάληψη της Πρέβεζας από τους Βενετούς τον Οκτώβριο του 1717 και τη *de jure* υπαγωγή της στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία του αγίου Μάρκου το 1718, κατά τους όρους της συνθήκης του Πασάροβιτς, το κάστρο στο *Κυπαρίσι* βελτιώθηκε σημαντικά.

Οι Βενετοί μείωσαν την έκτασή του στη μισή περίπου της αρχικής, περιορίζοντας το πλάτος του προς δυσμάς στα 130 περ. μ. και κατασκευάζοντας προμαχώνα στο μέσον του νέου δυτικού τείχους του κάστρου (Εικ. 6). Το τέμενος που υπήρχε στο κέντρο του οθωμανικού κάστρου μετατράπηκε σε καθολικό ναό, ο οποίος μετά τον περιορισμό του πλάτους του κάστρου βρέθηκε να στέκει δίπλα στον κεντρικό δυτικό προμαχώνα.³⁵ Το σημαντικό αυτό κτίσμα της Πρέβεζας, παρά τις όποιες μετατροπές έχει υποστεί στα 300 και πλέον χρόνια «ζωής» του, πρέπει να κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο και να μελετηθεί η αποκατάστασή του όταν βρεθούν τα απαραίτητα κονδύλια.

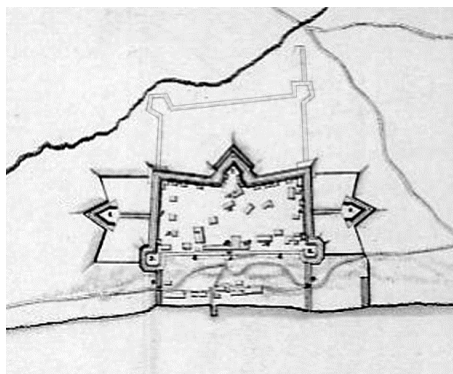
Είναι, κατά τη γνώμη μας, βέβαιο ότι οι προτάσεις του Daniel Dolphin για τη διεύρυνση της τάφρου και την κατασκευή ισχυρότερων προμαχώνων υλοποιήθηκαν, καθώς από τοπογραφικό σχέδιο του κάστρου (Εικ. 7), σχεδιασμένο στις αρχές Μαΐου 1798, υπό κλίμακα, από Γάλλο στρατιωτικό μηχανικό, συνάγουμε ότι η τάφρος, στα βόρεια και δυτικά του κάστρου, είχε πλάτος που κυμαινόταν μεταξύ 5 και 7 περ. μ.

Χειρόγραφα σχέδια του κάστρου, τα οποία δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο της δεύτερης βενετοκρατίας της Πρέβεζας (1718-1797) και τα οποία φυλάσσονται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας, μας πληροφορούν για την κατασκευή δύο, κάθετων στο ανατολικό μέτωπο του κάστρου, τοίχων (*traverse spaltate*) που ξεκινούσαν από τους δύο ανατολικούς προμαχώνες του και κατέληγαν στην προς ανατολάς παραλία.³⁶ Δημοσιεύουμε λεπτομέρεια ενός εκ των σχεδίων (Εικ. 6), στο οποίο, πέραν της βενετικής φάσης του οχυρού και των δύο κάθετων τοίχων (*traverse*) που αναφέραμε, αποτυπώνεται, με αχνές, λεπτές γραμμές, το ίχνος της οθωμανικής φάσης του οχυρού στο *Κυπαρίσι*. Όπως φαίνεται και στο σχέδιο, το κάστρο της βενετικής περιόδου έχει τη μισή σχεδόν έκταση αυτού της οθωμανικής.

Οι δύο κάθετοι τοίχοι που απεικονίζονται στο προαναφερθέν σχέδιο, δεν εμφανίζονται σε αποτύπωση του ίδιου κάστρου (Εικ. 7), την οποία εκπόνησε Γάλλος στρατιωτικός μηχανικός, στις αρχές Μαΐου του 1798, στη διάρκεια της

³⁵ Βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 11, 18, 32· 2017, 27· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015β, 136-137, υποσημ. 5.

³⁶ Το σημαντικότερο, κατά τη γνώμη μας, είναι το με στοιχεία αρχαικής ταξινόμησης: BNM, *mss. It. cl. VI, 492 (=10061), No. 17*, το οποίο φέρει τίτλο: *Pianta della Fortezza di Prevesa*. Βλ. STERIOΤΟΥ 2009, 568-569, 571, 815, fig. 1. Λεπτομέρεια του σχεδίου στην Εικ. 6.

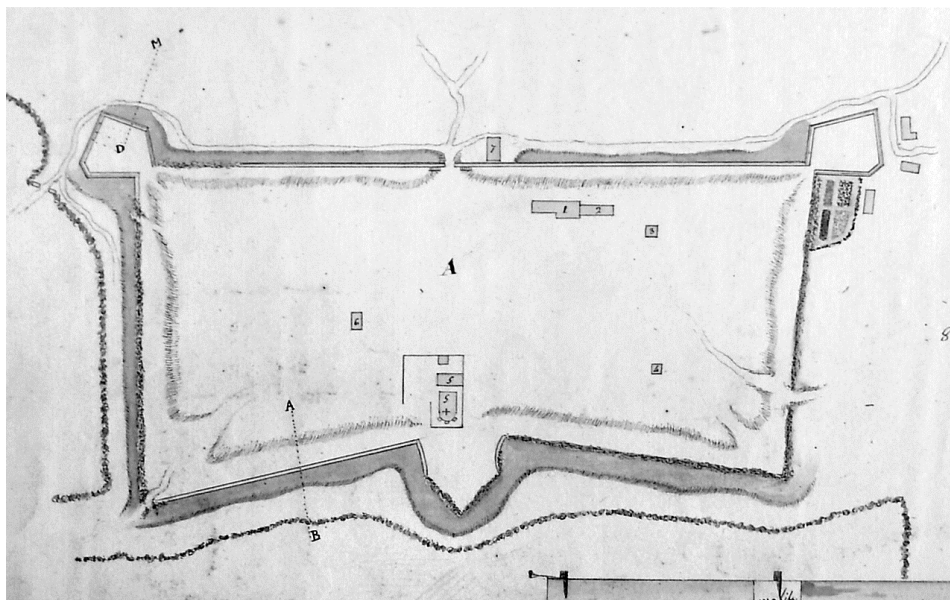
ΕΙΚΟΝΑ 6: Κάτοψη του κάστρου του αγ. Αντρέα κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Σημειώνεται και το ίχνος του οθωμανικού κάστρου στο Κυπαρίσσι (BNM, mss. It. cl. VI, 492 [=10061], no. 17)

γαλλικής κατοχής της Πρέβεζας.³⁷ Δεν έχουμε, ακόμη, δεδομένα για να υποστηρίξουμε την κατεδάφιση των δύο προαναφερθέντων τοίχων πριν το 1798 ή την απροθυμία του Γάλλου συντάκτη του σχεδίου να τους αποτυπώσει.

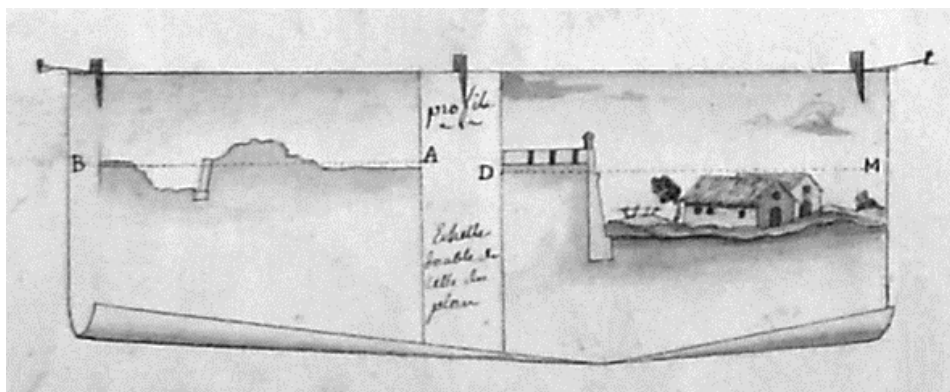
Προσεκτική ανάγνωση του σχεδίου αυτού μας πιστοποιεί ότι στα τέλη της δεύτερης ενετικής κατοχής της Πρέβεζας, μόνο οι ανατολικοί προμαχώνες του κάστρου και το μεγαλύτερο τμήμα του ανατολικού τείχους του ήταν λιθόδομητα. Το τμήμα, δηλαδή, που είχε μέτωπο προς τη θάλασσα. Τα υπόλοιπα τείχη του κάστρου φαίνεται να είναι χωμάτινα, με εξαίρεση το βόρειο τμήμα του δυτικού τείχους του, το οποίο στο σχέδιο εμφανίζεται λιθεπενδεδυμένο. Ο κεντρικός δυτικός προμαχώνας διατηρούσε την εξωτερική λιθεπένδυση μόνο σε κάποια τμήματά του. Σε ορισμένα σημεία του κάστρου φαίνεται να έχουν δημιουργηθεί ανοίγματα/νεροφαγώματα, πιθανότατα λόγω της πολύχρονης ροής όμβριων υδάτων. Οι δύο απεικονιστικές τομές που μας παρέχει ο συντάκτης του σχεδίου είναι αρκετά διαφωτιστικές ως προς τον τρόπο κατασκευής της τοιχοποιίας του κάστρου (Εικ. 8). Η σχεδιαστική τομή στο δυτικό τμήμα της τάφρου (αριστερά στην Εικ. 8) μας πληροφορεί ότι μόνο η παρειά του κάστρου ήταν λιθεπενδεδυμένη, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της ήταν χωμάτινο. Τα χώματα της ανόρυξης της τάφρου φαίνεται να τοποθετήθηκαν στην περίμετρο του κάστρου με τρόπο που να δημιουργούν ένα χωμάτινο στηθαίο, εν είδει αναχώματος. Η σχεδιαστική τομή στον βορειοανατολικό προμαχώνα του κάστρου (δεξιά στην Εικ. 8) μας πληροφορεί ότι το τείχος του κάστρου ήταν εξωτερικά επικλινές και το στηθαίο (παραπέτο) ήταν λιθόκτιστο. Απεικονίζονται, επίσης, δύο κατοικίες ανατολικά του προμαχώνα.³⁸

³⁷ SHD R-18-4-10-B-202. Βλ. CURLIN 2010, 279, 296, εικ. 11. Ο Curlin πιθανολογεί ότι συντάκτης του σχεδίου ήταν ο Joseph Antoine Morio de L'Isle ή ο Joseph Secret Pascal Vallongue.

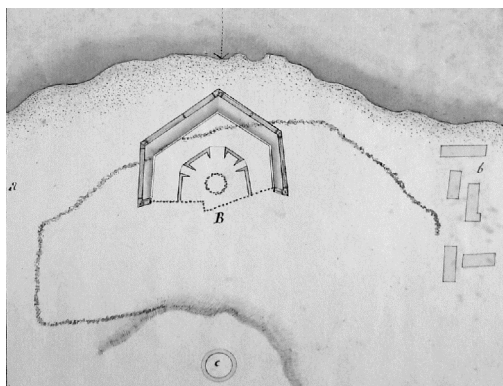
³⁸ Όπως σωστά έχει επισημάνει ο κ. Jim Curlin, αυτή είναι η παλαιότερη γνωστή απεικόνιση πρεβεζάνικων κατοικιών, βλ. CURLIN 2010, 279.

ΕΙΚΟΝΑ 7: Κάτοψη του κάστρου του αγ. Αντρέα το 1798.
Λεπτομέρεια σχεδίου από τα Γαλλικά Στρατιωτικά Αρχεία
(SHD R-18-4-10-B-202)

ΕΙΚΟΝΑ 8: Επεξηγηματικές τομές του κάστρου του αγ. Αντρέα, το 1798.
Αριστερά, τομή της δυτικής τάφρου του κάστρου και
δεξιά, τομή του βορειοανατολικού προμαχώνα του.
Λεπτομέρεια (SHD R-18-4-10-B-202)

ΕΙΚΟΝΑ 9: Κάτοψη παράκτιου πυροβολείου της Πρέβεζας, το 1798. Λεπτομέρεια (SHD R-18-4-10-B-202)

Παράκτιο πυροβολείο στα στενά της Πρέβεζας

Με την κατάλυση της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας, το 1797, η Πρέβεζα θα περιερχόταν για έναν χρόνο στους Γάλλους. Δεν έχουμε στοιχεία για κάποια παρέμβαση στην οχυρωτική της Πρέβεζας την περίοδο αυτή, παρά μόνο την πρόχειρη κατασκευή, το 1798, αμυντικών έργων στα βόρεια ρωμαϊκά τείχη της αρχαίας Νικόπολης, σε μια προσπάθεια να υποστηριχθεί η απόκρουση της επικείμενης επίθεσης του εχθρού, του Αλή πασά των Γιαννίνων. Τα έργα αυτά αποδείχθηκαν μη ικανά να σταματήσουν τις ορδές των Τουρκαλβανών του Αλή και του γιου του Μουχτάρ, που κατέλαβαν βιαίως την Πρέβεζα, κατέσφαξαν το μεγαλύτερο τμήμα της γαλλικής φρουράς της πόλης και αρκετό μέρος του πληθυσμού της και εκδίωξαν το σημαντικότερο κομμάτι της. Ήταν τότε όταν «Χάλασε η Πρέβεζα». Τέλη Οκτωβρίου 1798.³⁹

Ένα πυροβολείο που υπήρχε τον Μάιο του 1798 στο νότιο άκρο της χερσονήσου της Πρέβεζας –εφαπτόμενο σε μικρό ύψωμα, όπως μαρτυρούν οι ισοϋψείς γραμμές του σχεδίου, στο οποίο αποτυπώνεται– δεν γνωρίζουμε εάν είναι έργο των Γάλλων ή των τελευταίων χρόνων της βενετικής κυριαρχίας της πόλης (Εικ. 9). Είναι, όμως, αυτονόητο και πολύ λογικό να χρησιμοποιηθεί το στρατηγικό αυτό σημείο του πορθμού της Πρέβεζας για τον έλεγχο των στενών που οδηγούν στον Αμβρακικό κόλπο.⁴⁰

Αλλωστε, στο στενότερο σημείο του πορθμού –στην περιοχή που παλαιότερα ήταν γνωστή ως «Παλιοςάραγα» και σήμερα ονομάζουμε «στο Μνημείο του Ναύτη»– υπήρχε και κατά την εποχή του Αλή πασά πυροβολείο, το οποίο σημειώνεται ως *batterie St Nicolas* σε λεπτομερή χειρόγραφο χάρτη

³⁹ Βλ. CURLIN 2010, 269-277· ΒΑΣΙΛΙΑΣ 2012, 250-291.

⁴⁰ Βλ. CURLIN 2010, 279, 296.

ΕΙΚΟΝΑ 10: Η περιοχή Παλιοσάραγα της Πρέβεζας το 1935 περίπου.
Φωτογραφία αγνώστου (IAN F3206)

του 1818, σχεδιασμένο από τον J. G. Barbié du Bocage.⁴¹ Στα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας της Πρέβεζας, όταν τα στενά αποτελούσαν και τη συνοριακή γραμμή μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπήρχαν στον ίδιο χώρο τρία πυροβολεία με βαρέα τοπομαχικά για τον έλεγχο των στενών (Εικ. 10). Τα τοπομαχικά αυτά πάρθηκαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο από τους κατακτητές για να επαναχρησιμοποιηθούν τα υλικά τους.⁴²

Στο σχέδιο του 1798, το πλάτος του πορθμού στη θέση του πυροβολείου σημειώνεται ως 450 toise (880 περ. μ.). Η πληροφορία αυτή μας έκανε να ισχυριστούμε ότι το πυροβολείο κτίστηκε στους πρόποδες του λόφου του Μεχμέτ εφέντη, ανατολικά της κύριας εισόδου του σημερινού κάστρου του αγ. Γεωργίου, όπου το εύρος του πορθμού είναι 870 περ. μ., όσο και αυτό που σημειώνεται στο εν λόγω σχέδιο. Επειδή, όμως, στα δύο προαναφερθέντα χειρόγραφα τεκμήρια, το πυροβολείο τοποθετείται δίπλα στην ακτή, και επειδή στο παλαιότερο εξ αυτών σημειώνεται ο βορράς και υποδεικνύεται έτσι σαφέστερα η θέση του αμυντικού έργου, τείνουμε να αποδεχθούμε ότι το παρά-

⁴¹ Χάρτης της χερσονήσου της Πρέβεζας, BnF, *DCP cote Ge F Carte 13264*. Η χρήση του ονόματος του αγ. Νικολάου για τον προσδιορισμό του πυροβολείου παραπέμπει, κατά τη γνώμη μας, στον ναό του «αγίου Νικολάου του Νέου», που υπήρχε την εποχή εκείνη στο νοτιότερο, αδιέξοδο τμήμα της σημερινής οδού Εθνικής Αντιστάσεως.

⁴² Βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 43, όπου το πυροβολείο ονομάζεται *Πυροβολοστάσιον Παλιοσάραγα*.

κτιο πυροβολείο, που είχε ήδη κατασκευαστεί το 1798, βρισκόταν στη θέση του πρώην «Τουριστικού Περιπτέρου».⁴³

Ις καλέ ή Ριζόκαστρο ή κάστρο του αγ. Αντρέα

Ο Αλή πασάς αναγκάστηκε, μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης, το 1800, να εγκαταλείψει την Πρέβεζα. Το έκανε με πικρία και περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή για να επανέλθει. Όπερ και εγένετο στα τέλη Νοεμβρίου του 1806, οπότεν και τερματίστηκε βιαίως η περίοδος αυτονομίας της Πρέβεζας, της Βόνιτσας και της Πάργας (1800-1806).⁴⁴

Με την επάνοδο του Αλή πασά στην Πρέβεζα ξεκίνησε ένας εκτεταμένος οχυρωματικός σχεδιασμός για τον έλεγχο των στενών της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου. Στον σχεδιασμό αυτόν εντάχθηκε μία σειρά έργων και στις δύο πλευρές του στενού πορθμού της Πρέβεζας, καθώς και η ανόρυξη περιφερειακής αμυντικής τάφρου, η οποία λίγα χρόνια μετά τη δημιουργία της λιθιπενδύθηκε εσωτερικά, όπως θα περιγράψουμε στη συνέχεια.⁴⁵

Όσον αφορά στο κάστρο που αναφερόμαστε, το σημερινό κάστρο του αγίου Αντρέα, ήδη από τις αρχές του 1807 ξεκίνησαν και το φθινόπωρο του 1808 ολοκληρώθηκαν εκτεταμένες βελτιώσεις του (Εικ. 11).⁴⁶ Οι δύο μεγάλοι ανατολικοί προμαχώνες μεγάλωσαν, άλλαξαν σχήμα και βελτιώθηκαν αμυντικά. Προστέθηκαν δύο μικροί προμαχώνες στις άκρες της δυτικής πλευράς του και μειώθηκε σε μέγεθος ο κεντρικός προμαχώνας της πλευράς αυτής. Το βενετσιάνικο ανατολικό τείχος παρέμεινε ως είχε· μεγάλο τμήμα του σώζεται μέχρι σήμερα. Ένας νέος εξωτερικός περίβολος δημιουργήθηκε στα ανατολικά του κάστρου, με την κατασκευή μεγάλου τείχους, που είχε κάτοψη σχήματος πεπλατυσμένου σχεδόν Π. Μικρό τμήμα του τείχους του περιβόλου σώζεται στο βόρειο άκρο του, στη συμβολή των οδών Παναγιώτη Σπηλιάδη και Αγγελικής Μπακατσέλου, όπου ήταν και η δευτερεύουσα πύλη/είσοδος του. Τα σπίτια των σημαντικότερων αρχόντων και προκρίτων της περιόδου εκείνης θα προστατεύονταν στο εσωτερικό του περιβόλου αυτού. Αναφέρουμε μόνο μερικά, σημαντικά, κατά τη γνώμη μας, στοιχεία της εν λόγω οχύρωσης, καθώς τα περισσότερα έχουν, λεπτομερώς, δημοσιευθεί στο προηγούμενο τεύχος του ανά χειράς περιοδικού.⁴⁷

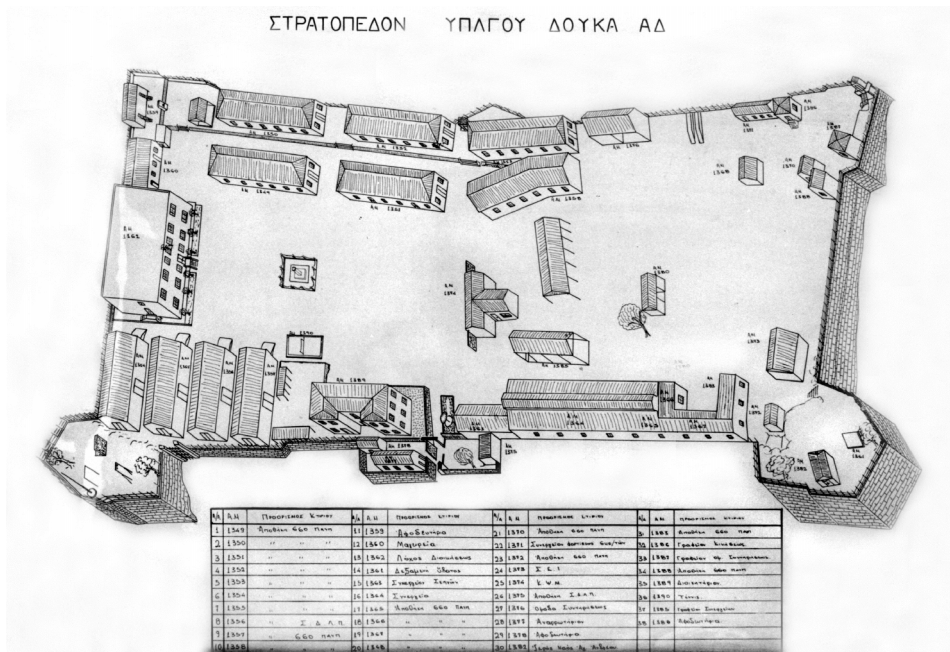
⁴³ Την ίδια περίπου άποψη για τη θέση του πυροβολείου αυτού έχει και ο κ. Jim Curlin, βλ. CURLIN 2010, 279. Το *toise*, γαλλική μονάδα μήκους μεταξύ άλλων, ισοδυναμεί με 1,95 περ. μ.

⁴⁴ Βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΝΙΚΟΛΑΟΥ 2010, 4-5.

⁴⁵ Βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 40· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 230, υποσημ. 136· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 46-49.

⁴⁶ Για μια γενική περιγραφή του κάστρου, βλ. ΣΜΥΡΗΣ 2000, Α', 92-94· 2001, 125-128· 2004α, 100-102· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 41-42· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015β, 135-137.

⁴⁷ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015β, 135-149.

ΕΙΚΟΝΑ 11: Προοπτικό σκαρίφημα του κάστρου του αγ. Αντρέα.
Σχέδιο αγνώστου του 1970 περ.
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολης)

Η πρόσβαση στον εξωτερικό αυτόν περίβολο γινόταν μέσω δύο μεγάλων εισόδων/πυλών, η κύρια από τις οποίες ήταν αυτή της νότιας πλευράς του. Εντός του περιβόλου και στη θέση του ορθόδοξου ναού του αγίου Ανδρέα, κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο μεγάλο οθωμανικό τέμενος, γνωστό, μετά την ανέγερση και δεύτερου τζαμιού στην πόλη, ως Εσκή τζαμί (παλαιό τέμενος).⁴⁸ Ο καθολικός ναός του αγίου Ανδρέα, εντός του κάστρου, μετατράπηκε σε πυριτιδαποθήκη.⁴⁹

Η νέα τοιχοποιία του κάστρου διακοσμήθηκε με αρκετά, αποτρεπτικά κυρίως, λιθανάγλυφα, αρκετά από τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα.⁵⁰ Προσφάτως εντοπίσαμε ένα ακόμη λιθανάγλυθο, μικρών σχετικά διαστάσεων, το οποίο διακρίνεται με δυσκολία, λόγω της θέσης του (Εικ. 12). Το φυσικό φως

⁴⁸ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 148-149, 151, 153· 2015β, 166-167.

⁴⁹ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224.

⁵⁰ Για τα λιθανάγλυφα του κάστρου του αγ. Αντρέα της Αληπασιάτικης περιόδου, με εικόνες, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2012· 2015γ.

ΕΙΚΟΝΑ 12: Λίθινο ανάγλυφο στον νοτιοδυτικό προμαχώνα του κάστρου του αγ. Αντρέα (Φωτογραφία Νίκου Δ. Καραμπέλα, Δεκέμβριος 2017)

σπάνια το φωτίζει με τρόπο ώστε να δημιουργούνται σε αυτό σκιές, οι οποίες θα το έκαναν εύκολα αναγνωρίσιμο. Είναι εντοιχισμένο στη νότια γωνία του νοτιοανατολικού προμαχώνα του κάστρου, στη νοτιοδυτική παρειά του τοίχου του. Απεικονίζει δύο κυνόμορφα ζώα, σηκωμένα στα πίσω τους πόδια και πιασμένα με τα μπροστινά τους πόδια. Επάνω από τα κεφάλια των ζώων υπάρχει βραχεία επιγραφή, εντός παραλληλόγραμμου πλαισίου, η οποία χρήζει μελέτης από γνώστη της παλαιάς οθωμανικής γραφής.

Επιγραφή πάνω και αριστερά από την κύρια πύλη του εξωτερικού περιβόλου, ανέφερε ότι «αρχιτέκτων των εν τη πόλει ταύτη κάστρων Πέτρος». Ο Πέτρος από την Κορυτσά επέβλεπε της κατασκευής πολλών αμυντικών έργων του Αλή πασά.⁵¹ Η επιγραφή σώζεται, πλέον, τμηματικά. Επιστούμε την προσοχή των αρχαιολόγων για τον εντοπισμό του υπόλοιπου τμήματος της επιγραφής, το οποίο περιέχει και το όνομα του αρχιτέκτονα Πέτρου.

Στο ανατολικό, παράκτιο τείχος του εξωτερικού περιβόλου εντοιχίστηκε λίθινος θυρεός της βενετσιάνικης οικογένειας των Semitecolo, ο οποίος κατά τη γνώμη μας αφαιρέθηκε από την ανατολική παρειά του βενετσιάνικου πύργου του ρολογιού της Πρέβεζας.⁵² Κρίνεται σκόπιμη η μεταφορά και αυτού του αναγλύφου από το προαύλιο του παλαιού μουσείου Νικοπόλεως, όπου βρίσκεται, στις αποθήκες του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου.

Μία αναθηματική στήλη των Μαλλωτών –των κατοίκων δηλαδή της πόλης Μαλλού της Μικράς Ασίας– προς τον Αύγουστο, τοποθετήθηκε στην παραστάδα της κεντρικής πύλης του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου. Ενδιαφέρον προκαλεί η αναφορά του Γάλλου προξένου στην Ήπειρο στα χρόνια του Αλή πασά, F.-C.-H.-L. Rouquerville, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος είχε δει να αφαιρούν τη συγκεκριμένη στήλη από τη μεγάλη δυτική πύλη των

⁵¹ Βλ. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ 1994, 370-371, 377-378· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 77-79· 2015β, 157-162.

⁵² Βλ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ, στον παρόντα τόμο, 331-342, όπου και απεικόνιση του οικοσήμου, στη σελ. 342, εικ. 6· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2017, 364-365, 396.

βυζαντινών τειχών και αργότερα να την έχουν χρησιμοποιήσει ως παραστάδα στην κύρια πύλη του κάστρου. Περιέργως η στήλη αυτή κείται τώρα στη δυτική στοά της Βασιλικής Αλκίσωνος.⁵³

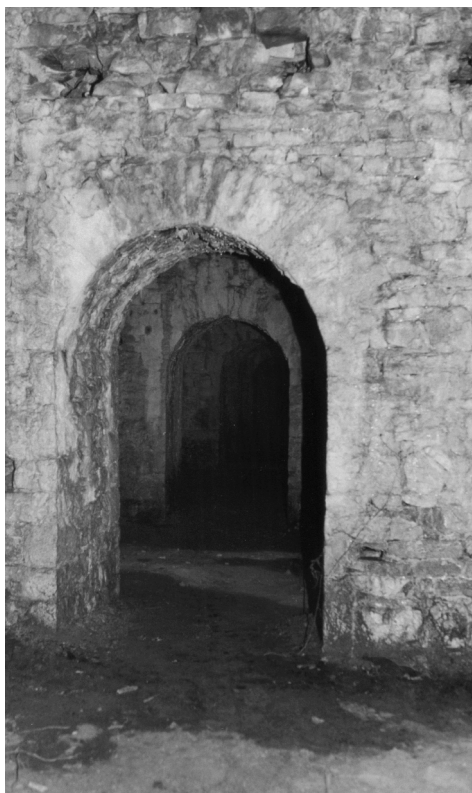
Γενή καλέ ή Χιζίρ καλεσί ή κάστρο του αγ. Γεωργίου

Ο Αλή πασάς, θέλοντας να ελέγξει το στενό πέρασμα προς τον Αμβρακικό κόλπο, επεδίωξε την οχύρωση και των δύο πλευρών του πορθμού της Πρέβεζας. Στην ακαρνανική πλευρά, στη χερσόνησο που καταλήγει στο ακρωτήριο του Ακτίου, είχε ήδη κατασκευάσει οχυρά, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όταν η Πρέβεζα ήταν ακόμη υπό ενετική εξουσία, ενώ το Άκτιο στην κυριαρχία του. Με την επάνοδό του στην Πρέβεζα, τον Νοέμβριο του 1806, κάλεσε τους Γάλλους, προς τους οποίους, την εποχή εκείνη, ήταν φιλικά προσκείμενος, να του υποδείξουν τρόπους για να οχυρώσει το θαλάσσιο στενό της Πρέβεζας. Ο Γάλλος στρατιωτικός, συνταγματάρχης του μηχανικού, Frédéric Guillaume de Vaudoncourt (1772-1845) πρότεινε την κατασκευή οχυρού κοντά στη νότια ακτή της χερσονήσου της Πρέβεζας, απέναντι σχεδόν από το οχυρό του Ακτίου. Σύμφωνα με αναφορά του, που απόκειται στα Πολεμικά Αρχεία της Γαλλίας, χάραξε ο ίδιος τα θεμέλια του κάστρου, παρά τις όποιες αντιρρήσεις του Αλή πασά, που το ήθελε πιο κοντά στη θάλασσα και με άλλο σχεδιασμό.⁵⁴ Εκμεταλλευόμενος και σε αυτήν την περίπτωση το χωμάτινο έξαρμα της χερσονήσου της Πρέβεζας, τοποθέτησε το νέο κάστρο στο νότιο άκρο του. Έσκαψαν αμυντική τάφρο, δημιουργώντας έτσι τις υπόλοιπες πλευρές του (δυτική, βόρεια και βορειοανατολική) και επένδυσαν εξωτερικά το έξαρμα με λιθοδομή, χωρίς να χρειαστεί να μπαζώσουν το εσωτερικό του για να αποκτήσει το ύψος που έχει. Στη μεγάλη σε μήκος νοτιοανατολική πλευρά του άφησαν ικανό χώρο μεταξύ εξωτερικού τείχους και χωμάτινου εξάρματος για να κατασκευαστούν κοιτώνες στρατιωτών, επωφελούμενοι του μεσημβρινού, προσήλιου, προσανατολισμού της, που θα μείωνε αρκετά την εσωτερική υγρασία των υπόγειων ουσιαστικά στρατώνων (Εικ. 13).⁵⁵ Στην πλευρά αυτή σώζεται μικρή, βοηθητική πυλίδα που εξασφάλιζε την έξοδο από τον χώρο στρατωνισμού στον περιτειχισμένο χώρο νότια του κάστρου.

⁵³ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2015β, 154-157, όπου και εικόνα της.

⁵⁴ Η πολυσέλιδη αναφορά με αριθμό MR1663 απόκειται στο: Ministère des Armées, *Service historique de la Défense*, Château de Vincennes, Vincennes. Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Θωμά Φώτση για τον εντοπισμό της αναφοράς του de Vaudoncourt.

⁵⁵ Για το κάστρο του αγ. Γεωργίου, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 43-44, 56, 60· ΦΩΤΣΗΣ 1998, 67-69· ΣΜΥΡΗΣ 2000, Α', 95-96· 2001, 123-124· 2004α, 103-104· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 145-146, υποσημ. 32 και εικ. 2 & 3· ΓΕΝΙΑΣ 2012, 64-65· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 43-44.

ΕΙΚΟΝΑ 13: Ο διάδρομος του υπόγειου στρατώνα του κάστρου του αγ. Γεωργίου (Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα, Ιούνιος 1998)

Σύμφωνα με εκθέσεις του Frédéric Guillaume de Vaudoncourt και του συνεργάτη του, λοχαγού του μηχανικού, Ronceton, που απόκειται τώρα στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη των Αθηνών, οι εργασίες κατασκευής του κάστρου ξεκίνησαν την άνοιξη του 1807 και ολοκληρώθηκαν το φθινόπωρο του ίδιου έτους!⁵⁶ Για τις εκσκαφικές εργασίες απασχολήθηκαν 300 εργάτες και για τη λιθοκατασκευή 200 ειδικευμένοι κτίστες. Στην Πρέβεζα είχαν έρθει αναγκαστικά για να δουλέψουν στα οχυρωματικά έργα αρκετές εκατοντάδες εργάτες από όλη την επικράτεια του Αλή, που δούλευαν με τη μέθοδο της αγγαρείας (υποχρεωτικής απλήρωτης εργασίας).⁵⁷

Το κάστρο –το οποίο είναι στις μέρες μας γνωστό ως του αγίου Γεωργίου, λόγω της εκκλησίας του ομώνυμου αγίου που υπήρχε στον ίδιο χώρο πριν κατασκευαστεί το κάστρο—⁵⁸ ονομάστηκε αρχικά Γενή καλέ (νέο κάστρο), ονομασία που λίγα χρόνια αργότερα θα έπαιρνε ένα νεότερο οχυρό, που κατασκευάστηκε από τον Αλή πασά ένα περίπου χιλιό-

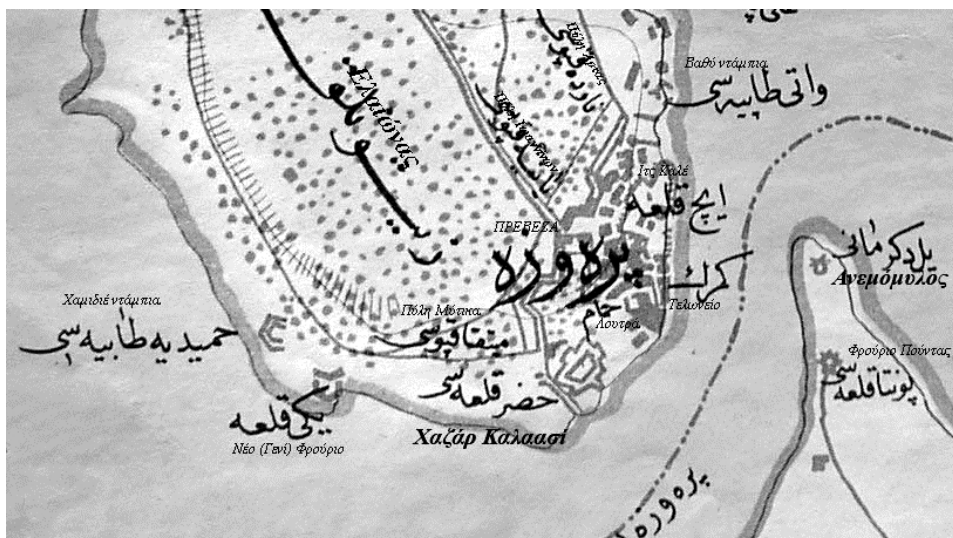
μετρο δυτικότερα, το οποίο είναι στις μέρες μας γνωστό ως κάστρο του Παυτοκράτορα.

Το κάστρο του αγίου Γεωργίου ήταν γνωστό στους Οθωμανούς, μέχρι και το 1912, ως Χιζίρ καλεσί. Το *Hizir* και *Khidr* –στα τουρκικά, τα περσικά και τα αραβικά σημαίνει «πράσινος»– παραπέμπει στον «άγιο Πράσινο», έναν

⁵⁶ Ο F. Guillaume de Vaudoncourt αρρώστησε τον Αύγουστο του 1807 και έφυγε από την Πρέβεζα στις 4 Σεπτεμβρίου 1807. Για τις εκθέσεις των δύο Γάλλων στρατιωτικών μηχανικών, που φυλάσσονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, βλ. τώρα NEUMEIER 2018.

⁵⁷ Βλ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2010, 42-43.

⁵⁸ Η ύπαρξη ναού του αγίου Γεωργίου στην περιοχή επιβεβαιώνεται από σημείωση στον λεπτομερή χειρόγραφο χάρτη του Girolamo Delanges του 1757, που απόκειται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας με αρχαιακή ένδειξη: BNM, mss. It. cl. VI, 492 (=10061), No. 18.

ΕΙΚΟΝΑ 14: Οθωμανικός χάρτης της νοτίου Ηπείρου του 1896.
Λεπτομέρεια της χερσονήσου της Πρέβεζας
(Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, IAN 0269)

προφήτη, «υπηρέτη του θεού», που εορτάζεται από τους μουσουλμάνους την ίδια ημέρα που εμείς οι χριστιανοί γιορτάζουμε τον άγιο Γεώργιο. Η ονομασία αυτή μπορεί να συνδυαστεί με την ύπαρξη ναού του αγίου Γεωργίου στον χώρο που κατασκευάστηκε το κάστρο. Δεν είναι τυχαία η παλαιά λιθοκτιστη κατασκευή εικονοστασίου εξωτερικά και κολλητά της νότιας παρειάς του τείχους του κάστρου για να θυμίζει τον κατεστραμμένο από τον Αλή πασά ναό του αγίου Γεωργίου. Κατά την άποψη του φίλου κ. Θωμά Φώτση, η παλαιο-οθωμανική ονομασία του κάστρου θα μπορούσε να αναγνωσθεί ως *Χαζάρ καλαασί* (φρούριο του στρατώνα), παραπέμποντας στην τουρκική λέξη *χαζάρ*, που σημαίνει «στρατώνας» και συμφωνεί με τη ύπαρξη χώρου στρατωνισμού στο κάστρο την εποχή του Αλή πασά και της τελευταίας οθωμανοκρατίας της Πρέβεζας (Εικ. 14).⁵⁹

Για την περεταίρω προστασία του κάστρου του αγίου Γεωργίου από την πλευρά της θάλασσας κατασκευάστηκε, την ίδια περίοδο, παράκτιο τείχος που

⁵⁹ Πρβλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 43-44, υποσημ. 30. Βλ., επίσης, λεπτομέρεια οθωμανικού χάρτη της νότιας Ηπείρου (IAN 0269), που εκδόθηκε το 1896 από την Αυτοκρατορική Σχολή Πολεμικών Τεχνών (Εικ. 14). Στην εικόνα έχουν μεταφραστεί στα Ελληνικά τα με οθωμανική γραφή τοπωνύμια που σημειώνονται στον χάρτη. Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Θωμά Φώτση για τη μετάφραση. Για ολόκληρο τον χάρτη βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 28-29, και https://commons.wikimedia.org/wiki/File:IAN_0269.jpg.

ΕΙΚΟΝΑ 15: Φωτογραφία από τη μεσημβρινή πλευρά του κάστρου του αγ. Γεωργίου. Πάνω-δεξιά το προτείχισμα του κάστρου και η περιοχή Παλιοςάραγα (Φωτογραφία Fred Boissonnas, τέλη Μαΐου 1913)

έφτανε μέχρι τη θέση των ερειπίων του κατεδαφισμένου κάστρου της Μπούκας, στην περιοχή Παλιοςάραγα, στο σημερινό «Μνημείο του Ναύτη» (Εικ. 10, 15). Το τείχος αυτό ξεκινούσε από τη μεσημβρινή πλευρά του κάστρου με νότια, αρχικά, κατεύθυνση. Σε απόσταση 60 περ. μ. από το κάστρο και πριν αλλάξει κατεύθυνση προς ανατολάς, το τείχος δημιουργούσε ένα είδος προμαχώνα, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε κτίσμα για την εξυπηρέτηση της φρουράς του, όπως φαίνεται και στη φωτογραφία του Haworth Woodley του 1913.⁶⁰ Το τείχος συνέχιζε ανατολικά για 600 περ. μ., όπου «συναντούσε» τον ευρύτερο περιτειχισμένο χώρο του μεγάλου σαραγιού του Αλή πασά, το οποίο έστεκε στη θέση όπου σήμερα είναι το «Μνημείο του Ναύτη» (Εικ. 10). Τμήμα του παράκτιου τείχους σώζεται μέχρι τις μέρες μας, από το οποίο φαίνεται ότι κατασκευάστηκε με χοντρά πελεκημένες πέτρες, μικρού σχετικά μεγέθους. Φωτογραφίες των αρχών του 20^{ου} αιώνα μάς πληροφορούν για τη μορφή και το μέγεθος του παράκτιου τείχους και την ύπαρξη εσωτερικού περιδρόμου για να κινούνται οι αμυνόμενοι (Εικ. 15). Στον χώρο της σημερινής εισόδου του θερινού κινηματογράφου, το προαναφερθέν τείχος «συναντούσε» άλλο τείχος, τα θεμέλια του οποίου είναι κατασκευασμένα με πα-

⁶⁰ Βλ. την εικόνα στο: ΔΟΝΟΣ, στον παρόντα τόμο, σελ. 169.

ραλληλεπίπεδους μεγάλους δόμους και σώζονται μέχρι σήμερα (Εικ. 10).⁶¹ Πιθανολογούμε ότι κοντά στο σημείο που το παράκτιο τείχος ενωνόταν με το κάστρο του αγ. Γεωργίου, υπήρχε μικρή πύλη, από την οποία περνούσε μονοπάτι που οδηγούσε προς τον Παντοκράτορα.⁶²

Παράκτιος προμαχώνας/πυροβολείο Βρυσούλας & αμυντική τάφρος

Πέραν της ανέγερσης νέων κάστρων στην Πρέβεζα και της βελτίωσης παλαιότερων, ο Αλή πασάς οχύρωσε το 1807 την πόλη με την ανόρυξη μεγάλης αμυντικής περιφερειακής τάφρου (τάπιας), η οποία ξεκινούσε από τη θέση «Βρυσούλα», στο εσωτερικό του κόλπου της Πρέβεζας, και κατέληγε στο κάστρο του αγ. Γεωργίου, στα νότια της χερσονήσου της. Είχε συνολικό μήκος 3.000 περ. μ., μέσο πλάτος 11 περ. μ. και μέσο βάθος 5,5 περ. μ.⁶³ Η τάφρος δεν είχε, αρχικά, λίθινη επένδυση και είχε αρχίσει να καταστρέφεται δύο μόλις χρόνια μετά την κατασκευή της, όπως μας διασώζει ο Άγγλος αξιωματικός του πυροβολικού, πράκτορας και μετέπειτα πρόξενος της χώρας του στην Ήπειρο, William Leake, κατά τη δεύτερη επίσκεψή του στην Πρέβεζα το 1809. Αργότερα η τάφρος λιθεπεנדύθηκε εσωτερικά, όπως φαίνεται και από φωτογραφίες των αρχών του 20^{ου} αιώνα.⁶⁴

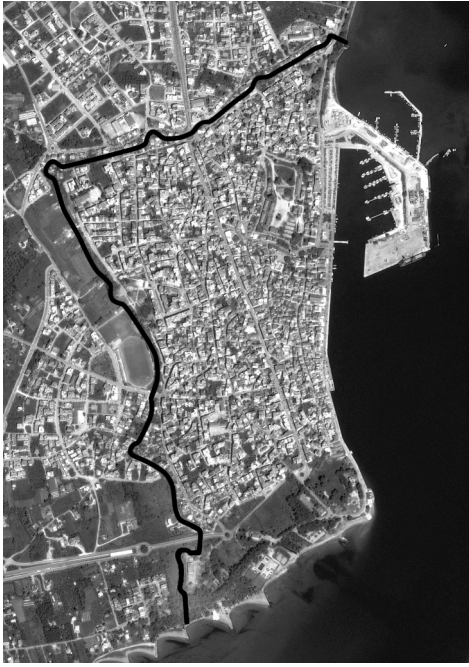
Στο βορειοανατολικό άκρο της τάφρου κατασκευάστηκε, την ίδια περίοδο, παράκτιος προμαχώνας για τη δημιουργία πυροβολείου, με σκοπό να ελεγχθεί ο στενός αβαθής πορθμός της Πρέβεζας που οδηγεί στον Αμβρακικό κόλπο.

⁶¹ Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ποιας κατασκευής τμήμα είναι τα σωζόμενα αυτά θεμέλια τείχους. Πιθανολογούμε ότι αποτελούν τμήμα της οθωμανικής οχύρωσης της Μπούκας του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα ή ότι κατασκευάστηκαν από τον Αλή πασά με υλικό από τα ερείπια του κάστρου της Μπούκας. Είναι εμφανές, όμως, ότι οι ογκόλιθοι αυτοί αποτελούσαν δομικό υλικό παλαιότερων κατασκευών, πιθανότατα του αρχαίου Ανακτορίου ή του Ακτίου ή της ρωμαϊκής Νικόπολης.

⁶² Ο Σεραφείμ Ξενοπούλος διασώζει το όνομα της πύλης, αλλά όχι τη θέση της. Την ονομάζει «του Ούτς Καλέ», δηλαδή, που οδηγούσε στο ακριανό κάστρο (Ουτς καλέ) του Παντοκράτορα. Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225.

⁶³ Στο συνολικό μήκος της τάφρου συνυπολογίστηκαν όλες οι προεξοχές της, από τη θέση «Βρυσούλα» μέχρι την έξοδο της στη θάλασσα, νότια του κάστρου του αγ. Γεωργίου. Το μέσο πλάτος και βάθος της υπολογίστηκαν μετά από μετρήσεις μας σε αρκετά σημεία της τάφρου. Σε εμπιστευτική στρατιωτική έκθεση, ανώνυμου συντάκτη, για την αμυντική κατάσταση της Πρέβεζας πριν τον Οκτώβριο του 1912, το πλάτος της τάφρου δίνεται ως 12 περ. μ. και το βάθος της ως 7 μ., βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 40. Βλ., επίσης, ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 46· ΓΕΝΙΑΣ 2012, 9.

⁶⁴ Για τον χρόνο κατασκευής της τάφρου, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 43· ΦΩΤΣΗΣ 1998, 68· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 46-47· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 229-230· ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2007-2009, Α', 556-557· ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2010, 43. Για απεικόνισή της, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 232, εικ. 34· ΓΕΝΙΑΣ 2012.

ΕΙΚΟΝΑ 16: Το ίχνος της τάφρου του Αλή πασά πάνω σε δορυφορική εικόνα της Πρέβεζας (Ν.Δ. Καραμπέλας & Γ.Β. Παπαλέξης)

Λόγω της μεγάλης βρύσης που υπάρχει για αιώνες βόρεια του προμαχώνα αυτού, η περιοχή ονομαζόταν «Βρυσούλα» και ως εκ τούτου ο προμαχώνας πήρε το ίδιο όνομα.⁶⁵

Από τη Βρυσούλα η τάφρος είχε κατεύθυνση προς τα νοτιοδυτικά για 650 περ. μ. μέχρι τη θέση «Φόρος», όπου υπήρχε η κύρια πύλη εισόδου στην Πρέβεζα, η λεγόμενη «Μεσινή»,⁶⁶ εκεί που σήμερα βρίσκεται ο μεγάλος κυκλικός κόμβος της εισόδου της πόλης (Εικ. 16). Εκατέρωθεν της πύλης υπήρχαν μικρές προεξοχές της τάφρου, προς τα βόρεια. Μεγαλύτερη προεξοχή της τάφρου υπήρχε στο μέσον περίπου του από τον «Φόρο» μέχρι τη Βρυσούλα τμήματός της. Από τη «Μεσινή» πύλη η τάφρος κατευθυνόταν δυτικά-νοτιοδυτικά για 550 περ. μ., όπου σχημάτιζε προεξοχή κυκλικής σχεδόν κάτοψης. Από εκεί, συνέχιζε με νότια-νοτιοανατολική κατεύθυνση για 900 περ. μ. μέχρι την

τρίτη πύλη της Πρέβεζας που ονομαζόταν «του προφήτη Ηλία»,⁶⁷ δίπλα στο σημερινό γήπεδο ποδοσφαίρου. Μετά από 650 περ. μ. κατέληγε, με νότια κατεύθυνση, στο κάστρο του αγ. Γεωργίου. Στο τελευταίο αυτό τμήμα της είχε μία πολύ μεγάλη προεξοχή προς τα δυτικά, τριγωνικής κάτοψης.⁶⁸

Για την είσοδο στην Πρέβεζα και την έξοδο από αυτήν είχαν κατασκευαστεί τρεις ξύλινες γέφυρες πάνω από την τάπια, οι οποίες κατέληγαν σε αντίστοιχες

⁶⁵ Βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 60· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 42.

⁶⁶ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225. Κατά τον Βασιλά η πύλη ονομαζόταν «Μεσιανή», βλ. ΒΑΣΙΛΙΑΣ 2012, 65, 163, 183, 193, 195, 494. Κατά τον Μουστάκη ονομαζόταν «Μεσινιά», βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 46.

⁶⁷ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225· ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 45, ο οποίος την ονομάζει «Μυτικάθύρα»· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 40. Βλ. και χάρτη της Εικ. 14, όπου ονομάζεται *Πύλη Μύτικα*.

⁶⁸ Για την τάφρο, βλ. επίσης: ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 45-46· ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 56-57· ΣΜΥΡΗΣ 2000, Α', 88-92· 2004α, 98-100· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 46-51· ΓΕΝΙΑΣ 2012· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 40.

ΕΙΚΟΝΑ 17: Η πύλη της Βρυσούλας. Μία από τις τρεις πύλες στην τάφρου της Πρέβεζας. Λεπτομέρεια καρτ ποστάλ του 1910 περίπου, άγνωστου εκδότη (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, IAN F1184)

μεγάλες πύλες, εσωτερικά της τάφρου. Υπήρχαν φυλάκια στρατού πάνω από κάθε πύλη και η διέλευση απαγορευόταν τα βράδια. Η ανατολικότερη των πυλών ήταν στη θέση Βρυσούλα, απ' όπου περνούσε ο δρόμος για το Βαθό και γι' αυτό ονομαζόταν «τοῦ Βαθέος» (Εικ. 17).⁶⁹

Ουτς καλέ ή κάστρο του Παντοκράτορα

Το Ουτς καλέ (ακριανό κάστρο), ή Γενή καλέ (νέο κάστρο) αφού ήταν νεότερο όλων των άλλων όταν κτίστηκε, ή κάστρο του Παντοκράτορα επειδή ήταν κοντά στην εκκλησία του Παντοκράτορος που είχαν κτίσει οι Γάλλοι όταν κατείχαν την Πρέβεζα, είναι το εξωτερικότερο κάστρο της Πρέβεζας και ελέγχει τη δυτική άκρη του θαλάσσιου στενού που οδηγεί στον κόλπο της Πρέβεζας.⁷⁰

⁶⁹ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225· ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 46, ο οποίος την ονομάζει «θύρα Ἄρτης»· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 40-41. Βλ. και χάρτη της Εικ. 14, όπου ονομάζεται *Πύλη Ἄρτας*.

⁷⁰ Για το κάστρο, το οποίο κατά τον μητροπολίτη Σεραφεΐμ Ξενόπουλο είναι κτισμένο στην περιοχή που ονομάζεται Φωκιά (που σημαίνει ακτή με πολλά φύκια), βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224· ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 43· ΒΕΛΕΝΗΣ 1991· 1995· 1996· 1997· 1999· ΣΜΥΡΗΣ 2000, Α΄,

Για το κάστρο του Παντοκράτορα εκπονήθηκε, περί το 1990, ειδικό ερευνητικό πρόγραμμα, υπό τον καθηγητή κ. Γεώργιο Βελένη, τα αποτελέσματα του οποίου συμπεριλαμβάνονται σε έναν αδημοσίευτο, στο σύνολό του, τόμο.⁷¹ Αν και η άποψη που διατυπώνεται στο εν λόγω έργο είναι ότι το κάστρο κατασκευάστηκε σε σχέδια του Guillaume de Vaudoncourt το 1807-1808, θεωρούμε ότι τα στοιχεία αυτά αφορούν στο προαναφερθέν κάστρο του αγίου Γεωργίου και όχι στο κάστρο του Παντοκράτορα.⁷² Οι διαπιστώσεις αυτές και οι θέσεις όσων στηρίζονται σε αυτές, θα πρέπει, κατά την άποψή μας, να αναθεωρηθούν.

Έχουμε υποστηρίξει παλαιότερα ότι η πρώτη φάση κατασκευής του κάστρου του Παντοκράτορα τοποθετείται χρονικά στη δεύτερη περίοδο οχυρωματικών έργων του Αλή πασά στην Πρέβεζα, δηλαδή περί το 1815.⁷³ Η θεώρησή μας αυτή βασίστηκε στα ακόλουθα στοιχεία: Ο Παναγιώτης Αραβαντινός μας πληροφορεί ότι το κάστρο «στον Παντοκράτορα» κτίστηκε μετά την κατάληψη της Λευκάδας από τους Άγγλους (Απρίλιος 1810) και ότι εξοπλίστηκε μερικά χρόνια αργότερα, το 1816, με τηλεβόλα από τη Ναύπακτο. Ο Γάλλος πρόξενος στην Ήπειρο F.-C.-H.-L. Rouqueville σημειώνει ότι μετά την αναχώρησή του από την Ήπειρο (τέλη Φεβρουαρίου 1815) ο Αλή πασάς κατασκεύασε, στο ακρωτήριο του Παντοκράτορα, οχυρό με καλυμμένα πυροβολεία (*casemates* στα γαλλικά). Ο Άγγλος στρατιωτικός γιατρός William Goodison μαρτυρεί ότι το καλοκαίρι του 1818, όταν επισκέφθηκε την Πρέβεζα, η κατασκευή του κάστρου είχε σχεδόν ολοκληρωθεί.⁷⁴

Το φρούριο του Ακτίου

Καθ' όσον χρόνο η Πρέβεζα ήταν στα χέρια των Ενετών (μέχρι το 1797) και των Γάλλων (1797-1798) και όταν έδρευε τους προνομιακούς καρπούς της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης (1800-1806), ο Αλή πασάς δεν μπορούσε να αφήσει τον έλεγχο του στενού περάσματος που οδηγούσε στον

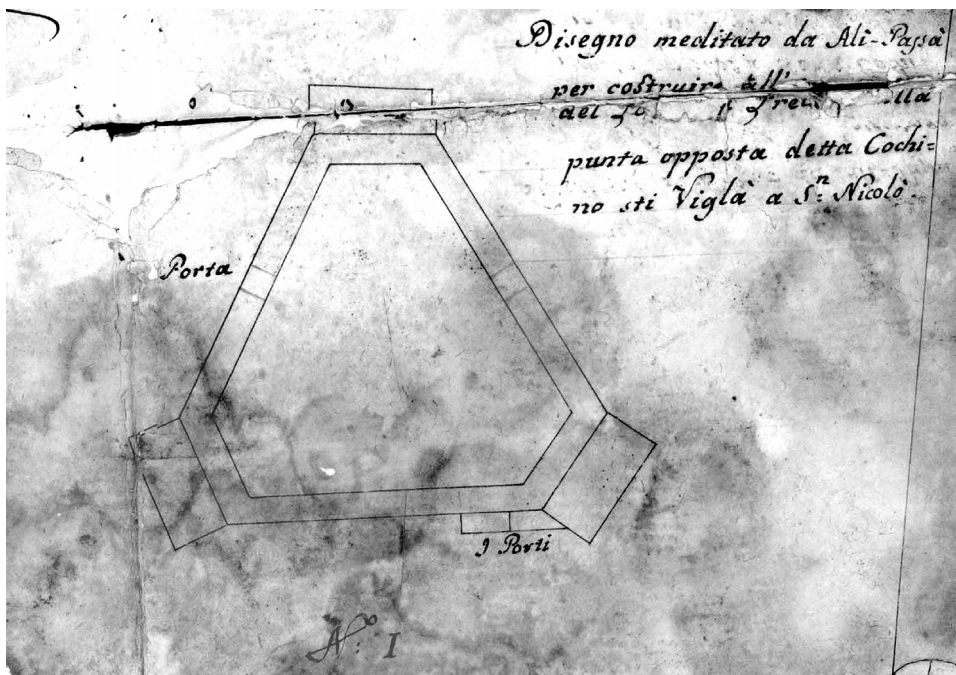
96-100· 2004α, 164· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 176-179· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 44. Για την εκκλησία του Παντοκράτορος, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 26-32.

⁷¹ Το ερευνητικό πρόγραμμα εκπονήθηκε από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με τη χρηματοδότηση του Δήμου Πρέβεζας, επί δημαρχίας κ. Νίκου Δ. Γιαννούλη. Βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991. Τα ιστορικά και εισαγωγικά κείμενα του εκπονηθέντος ερευνητικού προγράμματος δημοσιεύθηκαν, με την επιμέλεια του γράφοντος, στα *Πρεβεζάνικα Χρονικά* σε τέσσερις συνέχειες, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1995· 1996· 1997· 1999.

⁷² Βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 43-44, 61, 63-78. Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 176-179.

⁷³ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 176-179.

⁷⁴ Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 212· ΡΟΥΚΒΕΙΛΛΕ 1820-1821, II, 28· 1826, II, 208· 2010, 220· GOODISSON 1822, 93-102· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 146, 178.

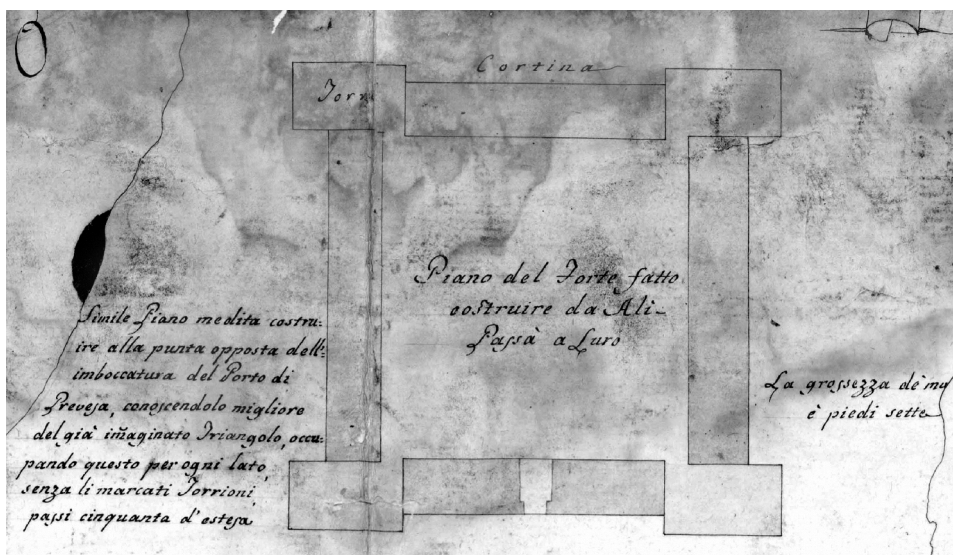

ΕΙΚΟΝΑ 18: Κάτοψη του τριγωνικού κάστρου του Ακτίου.
 Λεπτομέρεια σχεδίου του Paolo Mastraca του 1794
 (ASV, PTM, f. 1053, dis. 131)

δικό του, κατά το μεγαλύτερο τμήμα, Αμβρακικό κόλπο και στα μικρότερα αλλά σημαντικά λιμάνια της Σαλαώρας και της Κόπρυνας, αποκλειστικά στους εκάστοτε κυρίαρχους της Πρέβεζας. Με δικαιολογία την προστασία ενός μικρού οικισμού που δημιούργησε στο τσιφλίκι του στο Άκτιο, έκτισε, στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1790, ένα μικρό τριγωνικό φρούριο. Το οχυρό αυτό, όπως θα αναφέρουμε πιο κάτω, ήταν η πρώτη φάση του σωζόμενου κάστρου του Ακτίου.⁷⁵

Σχέδιο του Κερκυραίου μηχανικού Paolo Mastraca του 1794 απεικονίζει τριγωνικό κάστρο που «σκέπτεται να κατασκευάσει» ο Αλή πασάς στο Άκτιο,

⁷⁵ Για τη δημιουργία οικισμού στο Άκτιο από τον Αλή πασά, ήδη από τον Ιανουάριο του 1792, μας πληροφορεί επιστολή του Ενετού υποπροξένου στην Αρτα Γεράσιμου Βρυώνη προς τον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας Agostino Soranzo. Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 265. Οι εργασίες στο Άκτιο φαίνεται να επιβραδύνθηκαν ή και να σταμάτησαν μέχρι τις αρχές του 1794 –λόγω σοβαρών ενασχολήσεων του Αλή πασά σε άλλα μέτωπα– οπότε και συνέχισαν, όπως προκύπτει από αναφορά του Γενικού Προβλεπτή Angelo Emo προς τον Δόγη της 27^{ης} Ιανουαρίου 1794 και όμοια της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1794. Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 344-345.

ΕΙΚΟΝΑ 19: Κάτοψη του τετράγωνου κτιρίου του Ακτίου.
 Λεπτομέρεια σχεδίου του Paolo Mastraca του 1794
 (ASV, PTM, f. 1053, dis. 131)

με κολοβές τις τρεις άκρες του (Εικ. 18).⁷⁶ Στη βόρεια πλευρά του σημειώνει την κεντρική πύλη του και στη δυτική, παράκτια πλευρά του βοηθητική πυλίδα. Οι δύο πύλες του σωζόμενου στο Άκτιο κάστρου βρίσκονται στις ίδιες θέσεις με αυτές του σχεδίου του Mastraca. Σε αντίστοιχο σχέδιο του δημόσιου τοπογράφου Aurellio Pappadopoulos του 1791, δεν σημειώνεται κάποιο κάστρο στη χερσόνησο του Ακτίου.⁷⁷ Αντίθετα, σε σχέδιο του 1796, που απεικονίζει την περιοχή του Αμβρακικού κόλπου και φυλάσσεται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, ένα νέο φρούριο σημειώνεται στη χερσόνησο του Ακτίου με την

⁷⁶ Το σχέδιο του Paolo Mastraca συνοδεύει, σύμφωνα με τις αρχειακές ενδείξεις, αναφορά του Γενικού Προβλεπτή Angelo Emo προς τον Δόγη, συνταχθείσα την 4^η Μαΐου 1794. Απόκειται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας: ASV, PTM, f. 1053, dis. 131. Η επεξηγηματική λεζάντα δίπλα στο εικονιζόμενο τριγωνικό κάστρο έχει ως εξής: *Disegno meditato da Ali Passà | per costruire all'imboccatura | del Porto di Prevesa, alla | punta opposta detta Cochino sti Viglò a S.^a Nicolò.* Τα απεικονιζόμενα, όμως, στο εν λόγω σχέδιο στοιχεία περιγράφονται στην αναφορά της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1794 του ίδιου προβλεπτή προς τον Δόγη: ASV, PTM, f. 1053, dis. 121. Πρβλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 344-345.

⁷⁷ Το σχέδιο του Aurellio Pappadopoulos, της 15^{ης} Μαρτίου 1791, συνοδευόμενο από τρισέλιδο επεξηγηματικό υπόμνημα, απόκειται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας: ASV, PTM, f. 1050, dis. 31.

αναφορά «Nuova Fortezza». Προκύπτει, ως εκ τούτων, ότι η πρώτη φάση του κάστρου του Ακτίου κατασκευάστηκε από τον Αλή πασά, περί το 1794.⁷⁸

Από τα περιηγητικά κείμενα του William Leake, Άγγλου αξιωματικού του πυροβολικού, πληροφορούμαστε ότι τον Ιούνιο του 1805 υπήρχε σε μια προεξοχή της χερσονήσου του Ακτίου, στο στενότερο σημείο του πορθμού που οδηγεί στον Αμβρακικό κόλπο, ένα σεράι και ένα μικρό οχυρό, επιβειβαίωνοντας, κατά τη γνώμη μας, την κατασκευή της πρώτης φάσης του τριγωνικού κάστρου του Ακτίου, απέναντι από τα ερείπια του κάστρου της Μπούκας.⁷⁹

Το τριγωνικό αυτό κάστρο βελτιώθηκε αμυντικά με την προσθήκη σφηνοειδών προμαχόνων στις δύο κολοβές γωνίες του και πεταλοειδή προμαχώνα στην ανατολική γωνία του. Την ίδια μορφή έχει μέχρι σήμερα.⁸⁰ Οι εργασίες αυτές ολοκληρώθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1812, όπως μαρτυρείται από επιγραφή, σχηματισμένη με κεραμικά στοιχεία, πάνω από την πύλη στη βόρεια πλευρά του κάστρου, η οποία αναφέρει: ٧٤١ ٤١ ٧ (δηλαδή 7βρίου 1812), καθώς και από χρονολογία που υπάρχει σε λιθανάγλυφο, εντοιχισμένο πάνω δεξιά του τόξου της ίδιας πύλης, και αναφέρει Σ[Τ;] 1812 (δηλαδή Σεπτέμβριος 1812).⁸¹

Τη δεύτερη κατασκευαστική φάση του κάστρου είδε ο Άγγλος θεολόγος και παιδαγωγός Thomas Hughes, όταν επισκέφθηκε το Άκτιο, στις 21 Μαΐου 1814. Σημαντική είναι, κατά τη γνώμη μας, η αναφορά του στο «νέο φρούριο» που είχε κτίσει ο Αλή πασάς στην ακαρνανική ακτή της εισόδου του κόλπου. Χρήσιμη, επίσης, για τη χρονολόγηση αυτής της φάσης του κάστρου φαίνεται και η σημείωση του Παναγιώτη Αραβαντινού σχετικά με την κατασκευή ισχυρού φρουρίου στην Πούντα (δηλαδή, στο Άκτιο) από τον Αλή πασά, μετά την κατάληψη της Λευκάδας από τους Άγγλους· η κατάληψη αυτή πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1810.⁸²

⁷⁸ Το σχέδιο του 1796, που συνοδεύει αναφορά της 9^{ης} Απριλίου 1796, απόκειται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας: ASV, *Senato*, Dispacci Costantinopoli, f. 241, ff. 477-478. *Arta e rappresenta i territori di Prevesa, Vonitsa nel Golfo di Arta*. Βλ. STERIOΤΟΥ 2009, 816.

⁷⁹ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 183-186. Το σχέδιο του Paolo Mastraca, του οποίου την ύπαρξη αγνοούσαμε το 2007, ήρθε να επιβεβαιώσει την πιθανολογούμενη λύση που προτείναμε στα ερωτηματικά που είχαν δημιουργηθεί γύρω από τον χρόνο κατασκευής του κάστρου του Ακτίου, όταν μεταφράσαμε τα σχετικά κείμενα του Leake.

⁸⁰ Για μια πλήρη περιγραφή του κάστρου στη σημερινή του κατάσταση, βλ. ΣΜΥΡΗΣ 2000, Α', 156-157· Β', Σχ. 3.7.1· 2004β, 866-867.

⁸¹ Για φωτογραφίες των δύο επιγραφών, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 138-139, όπου και περισσότερα στοιχεία για το «νέο φρούριο» του Αλή στο Άκτιο. Ευχαριστίες οφείλονται στον φίλο κ. Σταύρο Β. Μαμαλούκο για την ουσιαστική συμβολή του στην ανάγνωση της χρονολογίας της επιγραφής, καθώς και για τις καίριες επισημάνσεις του σε θέματα οχυρωματικής της ανά χειράς μελέτης.

⁸² Για την επίσκεψη του Τόμας Χιούζ στο Άκτιο, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 137-139. Για την αναφορά του Παναγιώτη Αραβαντινού στην οχύρωση της εισόδου του Αμβρακικού, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 212.

ΕΙΚΟΝΑ 20: Δορυφορική εικόνα της χερσονήσου του Ακτίου με σημειωμένες διάφορες κατασκευές που υπήρχαν και υπάρχουν σε αυτήν (Νίκος Δ. Καραμπελας & Γιάννης Β. Παπαλέξης)

Από όσα εκτέθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι θα πρέπει να αναθεωρηθεί, ως αβάσιμη, η χρονολόγηση της κατασκευής του κάστρου το 1819, χρονολογία που πρώτος ανέφερε, το 1932, ο Ιωάννης Φ. Δημάρατος στο λήμμα του «Πρέβεζα» της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας του Δρανδάκη.⁸³ Τον Δημάρατο χρησιμοποιεί ως πηγή του και ο καθηγητής κ. Βελήνης, όταν χρονολογεί το κάστρο.⁸⁴

Το χωμάτινο οχυρό του Άκτιου

Ο William Leake, κατά την πρώτη επίσκεψή του στο Άκτιο, τον Ιούνιο του 1805, περιγράφει ένα τετράγωνο κτίριο, με πύργους στις γωνίες του, εντός του οποίου βρίσκονταν οι κατοικίες των γεωργών και κτηνοτρόφων του τσιφλικιού του Αλή πασά στο Άκτιο. Γύρω από το κτίριο αυτό υπήρχαν, κατά τον Leake, μερικά χωράφια με καλαμπόκι.⁸⁵ Λεπτομερές σχέδιο του εν λόγω κτιρίου (Εικ. 19) θεωρούμε ότι συμπεριέχεται στο σχέδιο του Ραολο Mastraca του 1794, στο οποίο αναφερθήκαμε και πιο πάνω. Από το σχέδιο πληροφορούμαστε ότι το μήκος κάθε μεταπυργίου του κτιρίου που «επρόκειτο να κατασκευασθεί» ήταν 50 βενετικά βήματα, που ισοδυναμούν με 87 μ.⁸⁶ Οι διαστάσεις (μήκος και πλάτος) κάθε γωνιακού πύργου μπορούν, από το εν λόγω σχέδιο, να υπολογισθούν σε 30 x 18 περ. μ. Έτσι, το συνολικό μήκος κάθε πλευράς του τετράγωνου κτιρίου, συμπεριλαμβανομένων των πύργων του, θα ήταν 130 περ. μ. Στη δεύτερη επίσκεψή του στο Άκτιο, τον Απρίλιο του 1809, ο Leake σημειώνει ότι το κτίριο αυτό ασφαλιζόταν από περιφερειακή τάφρο, την οποία έφτιαξε στα γρήγορα ο Αλή πασάς όταν ήταν σε πόλεμο με τους Ρώσους στη Λευκάδα (1807).⁸⁷ Το τετράγωνο κτίριο σημειώνεται στο σκαρίφημα της Εικ. 20 με το γράμμα Β και το χωμάτινο πολυγωνικό οχυρό με το γράμμα Χ.

⁸³ Βλ. ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932.

⁸⁴ Βλ. ΒΕΛΗΝΗΣ 1991, 61. Πρβλ. ΣΜΥΡΗΣ 2000, Α', 157· 2004α, 98, 104, 164, 166-167, ο οποίος προτείνει αναχρονολόγηση του χρόνου κατασκευής του κάστρου, την οποία τοποθετεί, με κάθε επιφύλαξη, μεταξύ των ετών 1807-1810. Το χρονικό αυτό διάστημα διευρύνεται σε 1805-1810 στο ΣΜΥΡΗΣ 2004β, 886-887. Η αναφορά της κ. Ισμήνης Τριάντη (ΤΡΙΑΝΤΗ 2007, 53, υποσημ. 26) ότι ο κ. Σμύρης χρονολογεί την κατασκευή του κάστρου το 1812, δεν επιβεβαιώνεται από τα δημοσιεύματά του (ΣΜΥΡΗΣ 2000, Α', 157· 2004α [και όχι 2002], 164· 2004β, 886).

⁸⁵ Για την ακριβή περιγραφή του Leake, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 183-186 και υποσημ. 40. Για το κτίριο, βλ. επίσης ΣΜΥΡΗΣ 2004β, 879.

⁸⁶ Ένα βενετικό βήμα (*passo*) ισοδυναμεί με 1,74 μ. Βλ. HALE 1983, 328· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 271. Στο σχέδιο του ο Mastraca σημειώνει ότι ίδιο τετράγωνο φρούριο θα κατασκευάσει ο Αλή πασάς στον Λούρο. Ο Leake περιγράφει το φρούριο του Λούρου κατά την επίσκεψή του εκεί, την 8^η Ιουλίου 1805, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 80, υποσημ. 87.

⁸⁷ Για την ακριβή περιγραφή του Leake, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 240-242.

Αξιοποιώντας πληροφορίες που περιέχονται σε επιστολή του Αρχείου του Αλή πασά, από την οποία προκύπτει ότι 785 συνολικά εργάτες δουλεύουν στα μέσα Φεβρουαρίου 1807 για την ανόρυξη της τάφρου της Πούντας, θεωρούμε ότι το μεγάλο χωμάτινο πολυγωνικό οχυρό, του οποίου η περιμετρική τάφρος σώζεται μέχρι τις μέρες μας, κατασκευάστηκε στις αρχές του 1807, όταν η Πρέβεζα και το Άκτιο ήταν ένα εκτεταμένο εργοτάξιο οχυρωματικών έργων.⁸⁸

Η έκταση του χωμάτινου οχυρού ήταν 56 περίπου στρέμματα, η συνολική του περίμετρος 910 περ. μ. και οι πλευρές του είχαν τα ακόλουθα μήκη: η νότια 230 περ. μ., η δυτική 200 περ. μ., η τεθλασμένη βόρεια 260 (140+120) περ. μ. και η τεθλασμένη ανατολική 220 (120+100) περ. μ.⁸⁹ Το οχυρό είχε περιμετρική τάφρο, η οποία συνδεόταν με τη θάλασσα, μέσω άλλων ευθύγραμμων σκελών της.⁹⁰ Σε χάρτες της εποχής του Αλή πασά, η τάφρος αναφέρεται ως τάπια του Βελή πασά. Το πολυγωνικό χωμάτινο οχυρό σημειώνεται στο σκαρίφημα της Εικ. 20 με το γράμμα Χ.

Στην προσπάθειά μας να λύσουμε το δυσεπίλυτο θέμα της χρονολόγησης των οχυρώσεων του Ακτίου, χρειάστηκε να εντάξουμε σε χάρτη της ομώνυμης χερσονήσου όσα κτίρια έχουν περιγραφεί από περιηγητές και αρχαιολόγους του παρελθόντος. Το αποτέλεσμα της προσπάθειάς μας αυτής είναι το σκαρίφημα της Εικ. 20, το οποίο και δημοσιεύουμε, ελπίζοντας ότι θα φανεί χρήσιμο σε άλλους ερευνητές του ίδιου χώρου. Σε αυτό σημειώνονται, εκτός των προαναφερθέντων, οι ακόλουθες κατασκευές.⁹¹

Το τριγωνικό κάστρο του Ακτίου σημειώνεται με το γράμμα Κ. Η άκρη του ακρωτηρίου ή Πούντα σημειώνεται με το γράμμα Π. Με το γράμμα Α σημειώνεται «κτίριο» με εξωτερικές διαστάσεις 119 x 82 περ. μ. και εσωτερικό αίθριο διαστάσεων 90 x 53 περ. μ. Οι τοίχοι του είχαν πάχος 61 εκατοστά του μέτρου και –εξ όσων συνάγουμε από την περιγραφή του Leake– είχαν κατασκευαστεί την εποχή του Οκταβιανού Αυγούστου και κατά τον τύπο *opus reticulatum*. Συνεκτιμώντας τα όσα έχει δημοσιεύσει ο Leake σχετικά με το «κτίριο» αυτό, το τοποθετήσαμε, κατά προσέγγιση, στον χώρο της χερσονήσου του Ακτίου. Η θέση του, όμως, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ακριβής. Την τοιχοποιία αυτή σημειώνει, κατά τη γνώμη μας, ο Aurellio Pappadopoulos,

⁸⁸ Για το περιεχόμενο της επιστολής βλ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2010, 43.

⁸⁹ Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 241-242, με μικροδιορθώσεις και περισσότερα στοιχεία εδώ.

⁹⁰ Για μια πρώτη περιγραφή του οχυρού, βλ. ΣΜΥΡΗΣ 2004β, 880, 888, σχ. 1.

⁹¹ Για τη σχεδίαση του σκαριφήματος συνεκτιμήσαμε τα σωζόμενα στοιχεία της ανασκαφής που διεξήγαγε το 1867 ο C.F.N. Champoiseau στο Άκτιο και το σχετικό δημοσιευμένο σχέδιο, βλ. ΤΡΙΑΝΤΗ 2007, I, 49-53· II, 37, σχ. 1· τις περιγραφές του W.M. Leake κατά τις επισκέψεις του στον χώρο το 1805 και 1809, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 183-186, 240-242· το σχέδιο του P. Mastraca του 1794 και την αναφορά του Angelo Emo, την οποία συνοδεύει, βλ. υποσημ. 76 παραπάνω· την αεροφωτογραφία του Ακτίου του 1986 από το αρχείο του κ. Λάζαρου Κολώνα, βλ. ΤΡΙΑΝΤΗ 2007, II, 38, εικ. 1· πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 240, εικ. 40.

στο σχέδιο του 1791, στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω. Από την έκθεση που το συνοδεύει πληροφορούμαστε ότι το ύψος της σωζόμενης τοιχοποιίας κυμαινόταν από 3 έως 5 βενετικά πόδια (1,0 έως 1,8 περ. μ.).⁹² Τολμούμε να υποθέσουμε ότι οι τοίχοι ήταν αναλημματικοί του χώρου που κατασκευάστηκε για να δεχθεί την αφιέρωση του Οκταβιανού στον Ακτιο Απόλλωνα: ένα από κάθε είδος των πλοίων λαφύρων.⁹³ Πιστεύουμε ότι και ο Ραολό Mastraca, στο προαναφερθέν σχέδιο του 1794, φαίνεται να σχεδίασε τον εξωτερικό τοίχο του ίδιου «κτιρίου», παρά τις υπερβολικά μεγάλες μετρήσεις που δίνει τόσο γι' αυτό (350 x 175 περ. μ.), όσο και για το πάχος των τοίχων του (2,5 περ. μ.), σημειώνοντας παράλληλα ότι ο Αλή πασάς «πρόκειται να το χρησιμοποιήσει για να προστατεύσει έναν νέο οικισμό».

Ο μεγάλος σε έκταση χώρος, ο οποίος στο σκαρίφημα της Εικ. 20 σημειώνεται με το γράμμα Γ, περιτοιχιζόταν το 1809, κατά τον Leake, από υπολείμματα τοίχων κτισμένων με αμελή τρόπο όπως και του «κτιρίου» Α. Ο χώρος είχε, κατά τον Leake, μήκος τουλάχιστον 460 μ. και πλάτος 230 περ. μ. Τη θέση του στη χερσόνησο του Ακτίου προσδιορίσαμε αξιοποιώντας τις πληροφορίες τόσο του William Leake όσο και του Γάλλου αρχαιόφιλου και προξένου της χώρας του στα Γιάννενα Charles François Noël Champoiseau, ο οποίος διεξήγαγε ανασκαφές στον χώρο του Ακτίου το 1867 και εντόπισε το ιερό του Απόλλωνος, απ' όπου απέσπασε τους δύο μεγάλους κούρους που εκτίθενται πλέον στο Μουσείο του Λούβρου. Ο ίδιος αποκάλυψε και φυγάδευσε στη Γαλλία και το περίφημο άγαλμα της Νίκης της Σαμοθράκης.⁹⁴

Συνοριακές κούλιες

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης του 1832, με την οποία προσδιορίστηκαν τα όρια μεταξύ Ελλάδος και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν φυσιολογικό να κατασκευαστούν συνοριακά φυλάκια.

⁹² Στην έκθεσή του ο Aurellio Pappadopoulos αναφέρει, επιπλέον, ότι η κατασκευή αυτή αποτελείται από παλαιά τείχη, κατασκευασμένα με μικρές πέτρες, συνδεδεμένες με ασβεστοκονίαμα. Η περιγραφή παραπέμπει, κατά τη γνώμη μας, στον τρόπο κατασκευής *opus reticulatum* της εποχής του Οκταβιανού Αυγούστου. Ο Pappadopoulos παρέχει, επίσης, τις ακόλουθες πληροφορίες: «Η κατασκευή είναι αρκετά ευρεία και έχει μεγάλη περίμετρο. Εκτός των χαμηλών τμημάτων της, υπάρχουν και άλλα που έχουν ύψος τριών έως πέντε ποδιών, όπως εκείνα που περιβάλλουν την εκκλησία του αγίου Νικολάου, και το πηγάδι με το πόσιμο νερό. Στον χώρο υπήρχαν κατοικίες του χωριού, στο τμήμα προς την Πούντα, όπως αποδεικνύεται από τα τετράγωνα σπίτια φτιαγμένα με ευτελή υλικά. Την κατασκευή αυτήν θέλησαν να εκθεμελιώσουν οι γέροντες του Ξηρομέρου, το 1753, μετά τη φωτιά στα γειτονικά δάση. Τα υλικά της τα χρησιμοποίησαν στο προαναφερθέν χωριό.»

⁹³ Βλ. Δίον Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.2 και Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.8-7.7.6.10.

⁹⁴ Βλ. ΤΡΙΑΝΤΗ 2007, I, 46· II, 38, εικ. 1· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 240-242.

Το πρώτο και έκτο άρθρο της συνθήκης προέβλεπαν ότι το κάστρο του Ακτίου και η περί αυτό περιοχή θα έμενε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για να ελέγχεται η κίνηση των στενών.⁹⁵ Έτσι, κοντά στην οριογραμμή κατασκευάστηκε μικρό οχυρό/κούλια για την εγκατάσταση της συνοριακής φρουράς. Το διώροφο οχυρό κτίριο ήταν στεγασμένο και είχε μέγιστες διαστάσεις 14 x 14 περ. μ. Τα ερείπιά του βρίσκονται σήμερα εντός του χώρου που καταλαμβάνει το στρατιωτικό αεροδρόμιο του Ακτίου. Σύντομη περιγραφή του οχυρού έχουμε δημοσιεύσει σε προηγούμενο τεύχος του ανά χειράς περιοδικού.⁹⁶

Οχυρό της Λασκάρας

Επί της οθωμανικής πλευράς της οριογραμμής Ελλάδος-Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που καθορίστηκε με την προαναφερθείσα συνθήκη του 1832, κατασκευάστηκαν συνοριακά οχυρά από τον Αμβρακικό μέχρι τον Παγασητικό. Σε αυτές τις κατασκευές εντάσσονται, κατά τη γνώμη μας, και τα πανομοιότυπα άλλα διαφορετικού μεγέθους κυλινδρικά οχυρά της κορυφής του ακρωτηρίου της Λασκάρας και του λόφου της Κορωνησίας. Ο χρόνος ανέγερσης του οχυρού της Κορωνησίας προσδιορίζεται, από την επιγραφή που υπάρχει πάνω από την πύλη εισόδου του, ως 27 Φεβρουαρίου 1860.⁹⁷ Αντίστοιχη επιγραφή στο οχυρό της Λασκάρας δεν έχει ακόμη εντοπιστεί, αν και πιστεύουμε ότι βρίσκεται ανάμεσα στις πέτρες της καταπεσμένης πύλης εισόδου του. Είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι και το οχυρό της Λασκάρας κατασκευάστηκε τον ίδιο χρόνο με αυτό της Κορωνησίας. Ο κεντρικός κύλινδρος του οχυρού της Λασκάρας είναι μεγαλύτερος του αντίστοιχου της Κορωνησίας και έχει εξωτερική διάμετρο 13 περ. μ. και ύψος 6,5 περ. μ. Στο ανατολικό και δυτικό άκρο του κυλίνδρου προσφύεται από μία κυλινδρική λιθόδομητη κατασκευή, ωσάν προμαχώνας, για αμυντικούς λόγους.⁹⁸

⁹⁵ Βλ. Συνθήκη Κωνσταντινουπόλεως της 21^{ης} Ιουλίου 1832, άρθρα 1 και 6. Το πλήρες κείμενο της συνθήκης μπορεί να ανακτηθεί από τη σχετική ιστοσελίδα του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος: <https://www.mfa.gr/to-ypourgeio/diethneis-symvaseis/semantikes-diethneis-suntheke-srou-aphoroun-ten-ellada.html> (προσπέλαση 10.2.2018).

⁹⁶ Περισσότερες πληροφορίες για το οχυρό, με χάρτες της συνοριακής γραμμής, φωτογραφία και σκαρίφημα του οχυρού, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 190-193.

⁹⁷ Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 2005, 26-27. Ο τελευταίος μητροπολίτης Άρτης & Πρεβέζης, Σεραφείμ, αναφέρει ότι κτίστηκε το 1855, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 203-204. Στην επιγραφή της κούλιας της Κορωνησίας σημειώνεται η ημερομηνία ολοκλήρωσης της κατασκευής, τόσο στα ελληνικά, κατά το Ιουλιανό ημερολόγιο ως 1860 *ΦΛΕΒΑΠΙ* 27, όσο και στα παλαιά οθωμανικά, στα οποία η ημερομηνία σημειώνεται κατά το ισλαμικό ημερολόγιο ως 17 *SHA'BAN* 1276.

⁹⁸ Για το οχυρό της Λασκάρας και τον Σταθμό Σκαφιδακίου βλ. ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 43-44· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 45-46. Το φρούριο υπέστη ζημιές από βολές ελληνικών πυροβόλων με την έναρξη του πολέμου του 1897 και εγκαταλείφθηκε.

ΕΙΚΟΝΑ 21: Το πυροβολείο «Χαμηδιέ» ή «Καλκ Μπαμπάς». Λεπτομέρεια καρτ ποστάλ του Ηρ. Κοντού του 1938 περίπου (Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, IAN F1232)

Πυροβολείο Χαμηδιέ ή Καλκ Μπαμπάς

Το 1881 τα όρια των δύο κρατών άλλαξαν και πάλι. Τότε, το ακρωτήριο του Ακτίου δόθηκε στην Ελλάδα και η Αυτοκρατορία οχύρωσε περαιτέρω το νοτιότερο άκρο των συνόρων της στον πορθμό της Πρέβεζας.⁹⁹

Περί τα 250 μέτρα βορειοδυτικότερα του κάστρου του Παντοκράτορα, στην περιοχή που ήταν στις προηγούμενες γενιές γνωστή ως Καλκ Μπαμπάς, οι Οθωμανοί δημιούργησαν, μετά το 1881, χωμάτινο πυροβολείο και τοποθέτησαν σε αυτό δύο μεγάλα τοπομαχικά πυροβόλα Κρουπ (Εικ. 21). Το πυροβολείο σημειώνεται σε οθωμανικούς χάρτες ως «Χαμηδιέ» (Εικ. 14). Τα αναχώματα και οι υπόγειες αποθήκες του σώζονται στο δασύλλιο, αριστερά για τον πορευόμενο παραθαλασσίως από την Πρέβεζα, πριν την είσοδο του οικισμού του Παντοκράτορα, όπου άλλοτε ήταν το κάμπινγκ του Διονύση Γιαννουλάτου, «Indian Village».¹⁰⁰

ΩΩΩ

⁹⁹ Βλ. Σύμβαση Κωνσταντινουπόλεως της 2^α_ς Ιουλίου 1881, άρθρο 2. Το πλήρες κείμενο της σύμβασης μπορεί να ανακτηθεί από τη σχετική ιστοσελίδα του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος: <https://www.mfa.gr/to-yπουργeio/diethneis-symvaseis/semantikes-diethneis-sunthekes-rou-aphoroun-ten-ellada.html> (προσπέλαση 10.2.2018).

¹⁰⁰ Βλ. ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 42· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2013, 45. Η τοποθεσία αυτή πήρε την ονομασία Καλκ Μπαμπάς από τα τουρκικά, στα οποία σημαίνει «Σήκω Πατέρα». Την προέλευση της ονομασίας διασώζει ο Πρεβεζάνος λόγιος και εκδότης της εφημερίδας *Αγών Πρεβέζης*, Γιάννης Τάλλαρως. Βλ. ΤΑΛΛΑΡΟΣ 1959· 1986.

Abstract

The fortifications of a strategic Passage

The narrowest point of the straits leading into the Amvrakikos Gulf has been used by man for ages as a passage from the one shore to the other, thus taking the name of its use, *passage*, which in old Albanian is *Preveza*.

This strategic Passage has been in the frontiers from 1463, when it was conquered by the Ottomans, until 1913, when it was included in the Greek Kingdom. It was, thus, necessary to be well fortified and its fortifications had to be updated to reflect the evolving defensive techniques.

Immediately after the Ottomans captured the southwestern part of Epirus, they constructed two *castellos* in c. 1465 in the small bay of Vathy (fig. 1). In 1478, they, also, erected the castle of Bouka, at the mouth (*bocca* in Venetian) of the Gulf (fig. 2). The existence of this castle caused an urban development near it, which soon afterwards was named Preveza.

The Ottoman castle of Bouka was the scene of offensive attacks by Christian forces for at least four times; in the years 1481, 1501, 1538, and 1605. The defensive capacity of the castle was improved at least as many times; in the years 1486/87, 1495, 1538, and 1552. The Venetians seized the castle in 1684, but were obliged to blow it up in 1701 before they handed Preveza over to the Ottomans, in accordance with the Treaty of Karlowitz.

Before August 1702, the Ottomans built a large, square, earthen castle (260 m by 260 m), about a mile north of the destroyed castle of Bouka, at a location named *sto Cyparissi* (at the Cypress tree) (figs. 4, 5). The castle was shortened in breadth and improved by the Venetians, after they recaptured Preveza in 1717 (figs. 6, 7, 8).

In 1807-1808, Ali Pasha of Ioannina gave the castle the form that it has up to now (fig. 11). He also built St. George's castle in 1807 (figs. 13, 15), dug a defensive moat around Preveza in the same year (figs. 16, 17), and constructed the Outer castle (Uts kale) or castle of Pantokrator in c. 1815 (fig. 14).

On the peninsula of Aktion (fig. 20), opposite Preveza, Ali Pasha built a triangular castle, whose first phase was constructed in c. 1794 (fig. 18) and its final phase was completed in September 1812 (noted by the letter K in fig. 20). Additionally, he built a rectangular fortress (*kulia*) (fig. 19, noted by the letter B in fig. 20) in order to protect the inhabitants of a new settlement that he created on the peninsula, and secured it by creating an earthen castle around it in 1807 (noted by the letter X in fig. 20).

After 1832, when the frontier line between Greece and the Ottoman Empire was south of Aktion, the Ottomans built a border army station (*kulia*) on Aktion, which now lays within the area of the military airport, as well as a small

fort at the top of Lascara's hill, most probably in 1860. After 1881, when the peninsula of Aktion was ceded to Greece and the straits of Preveza became the border, the Ottomans constructed further supplementary defensive works in Preveza (figs. 10, 21).

Πηγές

- ASV, PF*: Archivio di Stato di Venezia, *Senato*, Provveditori alle Fortezze, Βενετία, Ιταλία
- ASV, PTM*: Archivio di Stato di Venezia, *Senato*, Dispacci di provveditori da Terra e da Mar ed altre cariche, Βενετία, Ιταλία
- ASV, Senato Secreti XXII*: Archivio di Stato di Venezia. *Senato*, Deliberazioni, Secreti. Registri (secc. XIV-XVI in.). *Liber xxij^{dus} Secretorum Consilij Rogatorum inceptus in Mcccclxiiij die primo mensis Martij Ducante Serenissimo principe et Excellentissimo domino domino Christophoro Mauro dei gratia inclito Duce Venetiarum et cetera*. [02/03/1464-12/09/1466]
- ASV, SSMR*: Archivio di Stato di Venezia. *Scuola di Santa Maria del Rosario*, B.^a 29, Commissaria Girardi, cassella III^{za}, Mazzo IV^{to}, Processo dal N°. 1 al 20
- BnF, DCP cote Ge F Carte 13264*: Bibliotheque National de France, *Department de Cartes et Plans*, cote Geography F, *Carte No. 13264*. Plan de la presqu'île de Prevesa et de l'entrée du Golfe de l'Arta, Par J. G. Barbié du Bocage. 1818.
- BNM, mss. It. cl. VI, 492 (=10061)*: Biblioteca Nazionale Marciana. *Mss. It. cl. VI, 492 (=10061)*. Topografia dalmata e greca, sec. XVII-XVIII. «Raccolta di carte topografiche, piante di città e fortezze venete in Dalmazia e in Grecia», Βενετία, Ιταλία
- SHD, R-18-4-10-B-202*: Service historique de la défense, *Département de l'armée de terre*, R-18-4-10-B-202, *Plan De la forteresse De Prevezza En Epire avec celui D'une Batterie Projetté au dessous du Bourg pour Deffendre l'entrée du Golfe D'ambrassia et proteger le Bourg de Prevezza Contre les Pirates. Levé au pas 13 floreal an 6. de la Repub[lique]*, Vincennes, Γαλλία.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΔΡΕΟΥ Ιωάννα, 1987, IB' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Νομός Πρεβέζης. Πρέβεζα. Άγιος Θωμάς, θέση Σκαφιδάκι, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 42, Β1, 319
- ΑΝΔΡΕΟΥ Ηλίας, 1994, Νέες Προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο, στο: *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 233-265
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Σπυρίδων Π., 1895, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή συγγραφέα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Αθήνα
- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Ηλίας Β., 2012, *Άπαντα*, επιμ. Νίκος Δ. Καραμπέλας, Πρέβεζα
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, 1991, *Ιστορική έρευνα των μνημείων της Πρέβεζας. Το κάστρο του Παντοκράτορα*, Θεσσαλονίκη [Αδημοσίευτο, στο σύνολό του, ερευνητικό πρόγραμμα του Α.Π.Θ., με αριθμό 2395]
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, 1995, Ιστορική σκιαγραφή της πόλης της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, Πρέβεζα, 4-18
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, 1996, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 33, Πρέβεζα, 4-30
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, 1997, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 34-35, Πρέβεζα, 5-17
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γεώργιος, 1999, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, Πρέβεζα, 12-22
- ΓΕΝΙΑΣ Κώστας-Ορφέας, 2012, *(N)Τάπια. Αρχιτεκτονικές μνήμες στα όρια μιας πόλης*, Πρέβεζα
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ελένη Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα
- ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ Ιωάννης Φ., 1932, λήμμα «Πρέβεζα», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* Δρανδάκη, Αθήνα, τ. Κ', σελ. 654-660
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτριος, 2010, Οχυρωματικές και οικοδομικές εργασίες του Αλή πασά στην Πρέβεζα, στο: Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Πρέβεζα, τ. II, 41-51
- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, Πρέβεζα, 6-44
- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Α., 2007, Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, Πρέβεζα 66-111
- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Α., 2009, Πολιτική, πειρατεία και τέχνη. Η δόηση της Πρέβεζας από τους ιππότες του Αγίου Στεφάνου το έτος 1605, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, Πρέβεζα, 63-116

- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Α., 2015, Bembo ή Sanudo; Οι βενετικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό κόλπο κατά το 1500 (m.v.) και η ιστοριογραφική τους περιπέτεια, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 51-52, Πρέβεζα, 38-94
- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Αρ., 2017, *22 Οκτωβρίου 1717: Η λησμονημένη αρχή μιας νέας εποχής. Τριακόσια χρόνια από τη δεύτερη βενετική κατάκτηση της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ Σπύρος, 1995, *Εβλιά Τσελεπή. Ταξίδι στην Ήπειρο. Ένα αποκαλυπτικό ντοκουμέντο του 17ου αιώνα*, Ιωάννινα
- ΚΑΔΜΙΟΣ, 1900, *Πολεμικαί επιχειρήσεις παρά την Πρέβεζαν*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, Πρέβεζα, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2006, *Επί Χάρτου. Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, Πρέβεζα, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2, 45-127
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2010, Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701). Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές, στο: Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Πρέβεζα, τ. Ι, 395-433
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2011, William Goodison και Richard Burgess. Δύο λιγότερο γνωστοί περιηγητές στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 47-48, Πρέβεζα, 139-198
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2012, Το νέο κάστρο «στο Κυπαρίσσι», το σημερινό κάστρο του Αγίου Αντρέα. 310 χρόνια από την ανέγερσή του, Πρέβεζα (Κείμενο ομιλίας αναρτημένο στην ιστοσελίδα <https://www.academia.edu/3055393>)
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2014, Είναι η Πρέβεζα συνέχεια της αρχαίας Νικόπολης; στο: *Τελικό Πρόγραμμα & Βιβλίο Εισηγήσεων-Περιλήψεων. 22^ο Επιστημονικό Σεμινάριο. Πρόγραμμα συνεχιζόμενης εκπαίδευσης στη νεφρολογία και στην αρτηριακή υπέρταση. «Πρωτεϊνουρικά Σύνδρομα» (Πρέβεζα, 28 Φεβρουαρίου – 2 Μαρτίου 2014)*, Πρέβεζα, 32-35
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2015α, Η κατάκτηση της «Πρέβεζας» από τον Μωάμεθ β', στο: Γεώργιος ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ & Κωνσταντίνος Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογιοσύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»*, τ. Α', Ιωάννινα, 103-130
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2015β, Η οχύρωση του εξωτερικού περιβάλλοντος του κάστρου του αγίου Αντρέα της Πρέβεζας και τα εντειχισμένα σε αυτή λίθινα ανάγλυφα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 51-52, Πρέβεζα, 134-178

- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2015γ, Το κάστρο του Αγίου Αντρέα (λήμμα στην ελληνική βικιπαίδεια, αναρτημένο στην ιστοσελίδα <https://www.academia.edu/13079200>)
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2017, Ο βενετσιάνικος πύργος του ρολογιού της Πρέβεζας και η κατασκευασμένη από τους Canciani καμπάνα του. Η ιστορική τους διαδρομή από το 1792 μέχρι σήμερα, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο ΛΣΤ'*, 355-406
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σταύρος Β., 1994, *Νικόπολις – Πρέβεζα. Συλλεκτικό αρχείο Νίκου Δ. Καραμπέλα και άλλα ιδιωτικά αρχεία*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΚΑΖΗΣ Μίλτος, 2015, Η παράσταση της πολιορκίας της Πρέβεζας και της Βόνιτσας από τον στρατάρχη von der Schulenburg, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 51-52, Πρέβεζα, 427-436
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μιχάλης, 1987, Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πρέβεζα και στην Άρτα, *Σκουφάς* 72-73, Άρτα, 234-247
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κωνσταντίνος Δ., 1954, Ανέκδοτα Ιστορικά στοιχεία περί Αλή πασά Τεπελενλή, *Ηπειρωτική Εστία* 3 (1954), Αθήνα, 5-14, 119-126, 264-272, 344-347
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γιώργος Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Νικόλαος Κ., 2005, *Η Παναγία της Κορακονησίας*, Θεσσαλονίκη
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σεραφείμ (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της οσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλειος (Επιμ.), 2007-2009, *Αρχείο Αλή πασά, συλλογής Ι. Χάτζη, Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών*, Α'-Δ', Αθήνα
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ Αργύρης, 1994, Αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή πασά, στο: *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 367-389
- ΡΕΝΤΖΟΣ Γιάννης Δ., 2016, Γιατί δεν μπόρεσε να εκπορθήσει ο Μωάμεθ ο πορθητής την Πρέβεζα;, <https://dimosioshoros.wordpress.com/>. (5.3.2016)
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Σπύρος & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., 2013, Έκθεση για την αμυντική κατάσταση της Πρέβεζας πριν την απελευθέρωση του 1912, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 49-50, Πρέβεζα, 35-58
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Σπύρος & ΝΙΚΟΛΑΟΥ Χρύσα, 2010, Η δεύτερη κατάληψη της Πρέβεζας (1806) μέσα από τις αναφορές του προξένου της Επτανήσου Πολιτείας Νικολάου Ζαμπέλη, στο: Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, ΙΙ, Πρέβεζα, 3-27

- ΣΜΥΡΗΣ Γιώργος, 2000, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική – Πολιτική – Οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, ττ. Α'-Γ', Ιωάννινα – Αθήνα (Διδακτορική Διατριβή)
- ΣΜΥΡΗΣ Γιώργος, 2001, Κάστρο Αγίου Γεωργίου Πρέβεζας, Κάστρο Αγίου Ανδρέα Πρέβεζας, στο: Άννα ΤΡΥΠΟΣΚΟΥΦΗ & Αμαλία ΤΣΙΤΟΥΡΗ (Επιμ.), *Ενετοί και Ιωαννίτες ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Πειραματική ενέργεια Archi-Med*, Αθήνα, 123-128
- ΣΜΥΡΗΣ Γιώργος, 2004α, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική - πολιτική - οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα
- ΣΜΥΡΗΣ Γιώργος, 2004β, Η αμυντική οργάνωση των δυτικών παραλίων της Ακαρνανίας την περίοδο των Ναπολεόντειων πολέμων, στο: Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας (Αργίνο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002). *Πρακτικά*, ττ. Α'-Β', Αργίνο, 879-900
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ιωάννα Θ., 1992, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα*, ττ. Ι-ΙΙ, Αθήνα
- ΤΑΛΛΑΡΟΣ Γιάννης, 1959, Καλκ Μπαμπά, *Χρονικά της Πρέβεζας*, Αθήνα, 28
- ΤΑΛΛΑΡΟΣ Γιάννης, 1986, Καλκ Μπαμπά, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 10-11, Πρέβεζα, 26-28
- ΤΡΙΑΝΤΗ Ισμήνη, 2007, Ο Charles François Noël Champoiseau στο Άκτιο, στο: Κωνσταντίνος Λ. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι, 49-56 και τ. ΙΙ, 37-41
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Πέτρος Α., 1924, Η Πρέβεζα. Θέσις – κτίσις – όνομα, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1, σελ. 274-294
- ΦΩΤΣΗΣ Θωμάς, 1998, Πληροφορίες για την Θεσπρωτία και την Ήπειρο στα πολεμικά αρχεία της Γαλλίας (1800-1808), *Άπειρος, Θεσπρωτικό έντυπο για τον πολιτισμό και το περιβάλλον* 1, Πολύδροσο Θεσπρωτίας, 64-69.
- CURLIN James S., 2010, «Remember the moment when Preveza fell»: The 1798 battle of Nicopolis and Preveza, στο: Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Ι, Πρέβεζα, 265-296
- GOODISSON William, 1822, *A Historical and Topographical Essay upon the Islands of Corfû, Leucadia, Cephalonia, Ithaca, and Zante: with Remarks upon the Character, Manners, and Customs of the Ionian Greeks; Descriptions of the scenery and remains of antiquity discovered therein, and reflections upon the Cyclopean ruins*, London
- HALE J. R., 1983, *Renaissance War Studies*, London

- JING Zhichun & RAPP George (Rip), 2003, The Coastal Evolution of the Ambracian Embayment and Its Relationship to Archaeological Settings, στο: James WISEMAN & Konstantinos ZACHOS (Eds.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus. Greece I*, Athens, 157-198
- KARABELAS Nikos D., 2013, Ottoman Fortifications in Preveza in 1702 the First Phase of the Castle of İç Kale, *Journal of the Center for Ottoman Studies Ankara University (OTAM)* 32, Ankara, 47-66
- KARABELAS Nikos D., 2015, The Ottoman conquest of Preveza and its first castle, in: *XVI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 20-24 Eylül 2010*, [Proceedings of the XVIth Congress of Turkish History, vol. IV (Ottoman History)], Ankara, 967-998
- NEUMEIER Emily, 2018, Trans-imperial encounter on the Ionian Sea: A French engineer's account of constructing Ottoman fortifications, στο: Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Ψηφίδες Ιστορίας της Πρέβεζας α'*, Πρέβεζα (υπό έκδοση)
- POUQUEVILLE François-Charles-Hugues-Laurent, 1820-1821, *Voyage dans la Grèce*, Paris, I-V
- POUQUEVILLE François-Charles-Hugues-Laurent, 1826, *Voyage de la Grèce*, Paris, I-VI
- POUQUEVILLE François-Charles-Hugues-Laurent, 2010, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Τα Ηπειρωτικά*, III, Πρέβεζα
- SCHREINER Peter, 1975-1979, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I-III, Wien
- STEIN Carol A., 2001, In the Shadow of Nikopolis: Patterns of Settlement on the Ayios Thomas Peninsula, στο: Jacob ISAGER (Ed.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and Northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism*, Athens, 65-77
- STERIOTOU Ioanna, 2009, L' importanza militare del golfo di Amvrakikos (fine del XVII-XVIII sec.). Informazioni sulle fortificazioni e dati strategici dagli archivi veneziani, στο: Chryssa MALTEZOU, Angeliki TZAVARA & Despina VLASSI (Eds.) *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, Venezia, 565-572 & 815-816
- TARTARON Thomas F., 2004, *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*, Oxford
- TOLEDO MANSILLA Paulino, 2010, Notes concerning the Battle of Preveza (1538) according to the testimony of Ottoman chroniclers and historians of 16th and 17th centuries and later times, στο: Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β'. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, I, Πρέβεζα, 139-167